

भाग - १

मानवअधिकारको परिचय

१२ सेसन

---

१. मानवअधिकार भनेको के हो ? :

- मानिसलाई मर्यादित भएर वाञ्छ तथा आफ्नो चौतर्फी विकास गर्नको लागि आवश्यक पर्ने सबै अधिकारहरू नै मानव अधिकार हो । मानव अधिकारको अभावमा मानिस र अन्य प्राणीहरूमा कुनै अन्तर रहदैन ।
- मानव अधिकार किन्तु, कमाउनु पर्ने विषय होईन । यो कुनै पनि प्रकारको भेदभाव विना मानिस भएको नाताले स्वतः प्राप्त हुन्छ ।
- मानव अधिकार मानव भएको नाताले मानवमा अन्तर्निहित तथा अहरणीय अधिकारहरूको समष्टिगत रूप हो । मानिस एक चेतनशील प्राणी भएकोले उसले सोच्न, बोल्न, देख्न, सुन्न र हिंड्न सक्छ । यस अर्थमा विचार गर्ने, त्यस्तो विचार आदान प्रदान गर्ने, अभिव्यक्ति दिने, देख्ने, सुन्ने तथा स्वतन्त्रतापूर्वक हिंडुल गर्ने अधिकार मानिसको आधारभूत अधिकारहरू हुन् ।
- मानवअधिकार राज्यको दया मायाँले दिने विषय नभएर नागरिकले जन्मसिद्ध रूपमा प्राप्त गर्ने अधिकार हो । नागरिकको वाँच्न पाउँने, खान पाउँने, लाउन पाउँने अधिकारहरू पनि मानव अधिकार नै हुन् ।
- नेपालको मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ ले पनि मानव अधिकार के हो भन्ने विषयमा परिभाषा गरेको छ । उक्त कानूनले गरेको परिभाषा अनुसार व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासंग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार तथा नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्भौतामा निहित अधिकार नै मानव अधिकार हो ।
- मानव अधिकार व्यक्ति र राज्य बीचको सम्बन्ध हो । राज्यले मानिसमा अन्तर्निहित मानव अधिकारको निमित्त दायित्व वहन गर्दछ । मानव अधिकारमा व्यक्ति वा नागरिक अधिकार उपभोगकर्ता र राज्य कर्तव्य निर्वाहकर्ताको रूपमा रहन्छ ।
- मानव अधिकार सरकार तथा व्यक्ति सबै पक्षले समान रूपमा सम्मानकासाथ पालना गर्नुपर्छ ।

२. मानव अधिकारको विशेषताहरू

- मानव अधिकारको विश्वव्यापकता : जो जहाँ रहे बसेको भएपनि हरेक व्यक्तिले जातजाति, भाषाभाषि, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, उमेर लगायत कुनै पनि प्रकारको भेदभाव विना मानव अधिकारको अभ्यास तथा उपभोग गर्न पाउँछ । यसको प्रयोग हरेक स्थान र समयमा एकनासले हुन्छ ।
- मानव अधिकारको सार्वभौमिकता : मानव अधिकार सार्वभौम वा सर्वोच्च हुन्छ । यसको अस्तित्व तथा प्रभावकारितामा कसैले पनि चुनौती दिन सक्दैन ।
- मानव अधिकारको अविभाज्यता : मानव अधिकार मानव जातिवाट अविभाज्य हुन्छ । यसलाई मानव जीवनवाट छुट्टयाउँदा मानिसको जीवन निरर्थक हुने भएकोले मानव अधिकारलाई मानिसको जीवनवाट छुट्टयाउन सकिँदैन ।
- मानव अधिकारको अहरणीयता : मानव अधिकार अहरणीय हुन्छ । यो मानव जातिमा स्वतः निहित रहने भएकोले संसारको कुनै शक्तिले हरण गर्न पाउँदैन र गरिहाले पनि त्यसले कुनै हालतमा मान्यता पाउँदैन ।
- मानव अधिकारको नैसर्गिकता : मानव अधिकार मानव जातिमा जन्मसिद्ध रूपमा निहित रहेको मानिन्छ । तसर्थ यसलाई मानव जीवनको अभिन्न अङ्ग पनि मानिन्छ ।

लोकतान्त्रिक समाजमा अरुको पनि अधिकारको रक्षा गर्ने, राष्ट्रिय हित सार्वजनिक नीति तथा कल्याणका लागि कानून बनाएर वाहेक अन्य अवस्थामा मानव अधिकारको संकुचन गर्न पाइँदैन ।

३. मानव अधिकारको आवश्यकता र महत्व

मानव अधिकारको अभावमा मानव जीवन अव्यवस्थित र पशुसरह हुन पुग्दछ । प्रकृतिले मानिसलाई सोच्न सक्ने बुद्धि विवेक दिएको कारण मानिस अन्य प्राणीभन्दा फरक रूपमा बाँच्न सफल भएको छ । मानिसको जीवनका लागि केही आधारभूत अधिकारहरू छन्, जुन मानव जीवनका लागि आवश्यक मात्र नभएर अनिवार्य नै छ । यस सन्दर्भमा मानव अधिकारको आवश्यकता र महत्व अतुलनीय छ भन्न सकिन्छ । आदिम युगमा मानव अधिकार र कानून भन्ने कुरा नै थिएन, जसले जे पायो, त्यही गथ्यो, तसर्थ त्यस वेलाका मानव जीवन पशु जीवनभन्दा फरक पनि देखिँदैनथ्यो । मानवीय युगको विकाससंगै मानिसमा अन्तर्निहित रहेका विवेकले पनि काम गर्न थाल्यो र मानव अधिकार भन्ने अवधारणाको पनि समयको गतिसंगै विकास हुन पुग्यो । मानिसले समयको विकाससंगै आफ्नो अधिकारको वारेमा पनि आवाज उठाउँदै गए । मानव अधिकार आन्दोलनको पक्ष तथा विपक्षमा कयौं व्यक्तिहरूले जीवन समर्पण गरेको इतिहास हामी सामू अभैँ ताजै छ ।

खाने बस्ने तथा लाउने मानिसका आधारभूत आवश्यकताहरू हुन् । तसर्थ यसलाई मानिसको आधारभूत अधिकारको रूपमा लिइन्छ । तर मानिसको जीवन त्यतिले मात्र पूर्ण हुँदैन । मानिस निरन्तर सुखको खोजीमा हुन्छ भने त्यसको लागि उ संसारको कुनै पनि भागमा पुग्न सक्छ । त्यस्तो अवस्थामा उसको अधिकारको रक्षाको लागि उक्त ठाउँको संविधान तथा कानून पर्याप्त नहुँन सक्छ, त्यतिबेला उसको संरक्षणको लागि मानव अधिकारको साथै विश्वव्यापी सर्वस्वीकार्य मुल्य र मान्यताहरू आवश्यकता पर्दछ ।

आजको समयमा विज्ञान तथा प्रविधिमा भएको विकासले मानव जीवनलाई नै अस्थिर बनाई दिएको छ । मानिसले आफ्नो अधिकार उपभोग गर्न नपाएमा विद्रोहसम्म गर्ने स्थिति आईसकेको छ । यस्तो अवस्थामा

मानवअधिकारको पालना र सम्मान नगर्ने हो भने भविष्यको लागि सुरक्षित समाज कायम गर्न नसकिने कुरा निश्चित छ । मानिसले न्यायको लागि जुनसुकै मुल्य पनि चुकाउन तयार रहन्छ । तसर्थ न्याय, समानता र मानव विकासका लागि मानव अधिकार अपरिहार्य मानिन्छ ।

४. मानव अधिकारको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालमा मानव अधिकार आन्दोलनको इतिहास धेरै लामो छैन । यद्यपि विश्वमा मानव अधिकार आन्दोलनले लामो इतिहास पार गरेको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा मानव अधिकारको विकासक्रमलाई हेर्ने हो भने राजा र जनताबीच अधिकारको लागि भएको संघर्ष तथा औपनिवेशिक राष्ट्रहरूको स्वतन्त्रताको आन्दोलनले मानव अधिकारको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा मानव अधिकारको विकासलाई हेर्दा मानव अधिकार आन्दोलनले देहायका प्रमुख चरणहरू पार गरेको देखिन्छ :

- **म्यागनाकार्टा, १२१५:** आजभन्दा करीव सात आठ शय वर्ष पहिला (१३ औं शताब्दीमा) वेलायतमा जमिन्दारी प्रथाको बोलवाला रहेको थियो । त्यसबाट मुक्ति पाउन र नागरिक अधिकारको लागि जनताले आन्दोलन गरे । उक्त आन्दोलनको परिणामस्वरूप तत्कालिन राजा जोन (John) एउटा ऐतिहासिक मानव अधिकार दस्तावेजमा हस्ताक्षर गर्न बाध्य भए जुन अधिकार पत्रलाई म्यागनाकार्टा भनिन्छ । उक्त अधिकारपत्रले पहिलो पटक लिखित रूपमा देहायका प्रमुख अधिकारहरू स्थापित गर्न सफल भयो :
  - जनता नै सर्वोच्च भएकोले जनप्रतिनिधिमुलक संसदको अधिवेशन नियमित रूपमा बोलाउनु पर्ने,
  - कानून कुनै व्यक्तिले बनाउने विषय नभएकाले कानून बनाउने अधिकार संसदलाई मात्र हुनु पर्ने,
  - संसदको स्वीकृती विना राजाले कुनै पनि कर लगाउन नपाइने,
  - कानूनको सर्वोच्चता हुनु पर्ने अर्थात् सबैभन्दा माथि कानून हुनुपर्ने,
  - स्वतन्त्र न्याय व्यवस्था हुनु पर्ने,
  - कुनै पनि व्यक्तिलाई कानून बमोजिम बाहेक थुनामा राख्न नपाइने ।
- **अमेरिकी स्वतन्त्रता संग्रामको घोषणापत्र, १७७६:** अठारौं शताब्दीमा स्वतन्त्रतासँगै आम नागरिकले स्वतन्त्र रूपमा सरकारमा भाग लिन पाउँछ भन्ने मान्यताको विकास भयो । उक्त मान्यताको आधारमा औपनिवेशवाद विरुद्ध अमेरिकी स्वतन्त्रता आन्दोलनले अमेरिकालाई स्वतन्त्रता दिलाउन सफल भयो । तत्पश्चात जारी गरिएको अमेरिकी स्वतन्त्रताको घोषणापत्रले यो कुरा उल्लेख गर्‍यो कि सबै मानिस समान रूपमा जन्मेका हुन्छन् । उनीहरूलाई सृष्टिवाट नै केही अहरणीय अधिकार प्राप्त हुन्छ, जसको आधारमा तिनीहरू स्वतन्त्रता र आनन्दको खोजी गर्दछ । यिनै अधिकार रक्षाको लागि कानूनको सरकार गठन गरिएको हुन्छ । तसर्थ त्यस्तो सरकारले नागरिकहरूको आधारभूत अधिकार खोसेमा नागरिकहरूलाई त्यस्तो सरकार परिवर्तन गर्ने अधिकार समेत हुन्छ । उक्त स्वतन्त्रताको घोषणापत्रले मुलभूत रूपमा देहायको अधिकारहरू स्थापित गर्न सफल भयो :
  - जीवनको स्वतन्त्रता वा वाँच्न पाउँने हक,
  - कानून समक्ष समानता,
  - सम्पत्तिको सुरक्षा र स्वतन्त्रता,
  - कानूनको पश्चातदर्शी प्रयोग विरुद्धको अधिकार (अगाडि भएको कार्यलाई पछि बनेको कानून बमोजिम कारवाही गर्नु कानूनको पश्चातदर्शी प्रयोग हो),

- अभिव्यक्ति तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता,
- दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोषिताको अधिकार,
- जथाभावी थुना विरुद्धको अधिकार ।
- **फ्रेन्च स्वतन्त्रता क्रान्तिको घोषणापत्र, १७८९ :** विश्वमा आएको स्वतन्त्रताको लहरको प्रभाव फ्रान्समा पनि परेको थियो । त्यसैको प्रभावले त्यहाँको नागरिकहरू पनि नागरिक अधिकारको लागि आन्दोलित भए । परिणामस्वरूप नागरिकहरू फ्रेन्च स्वतन्त्रताको घोषणापत्र जारी गर्न सफल भएका थिए । उक्त घोषणापत्र अनुसार मानिस स्वतन्त्र एवं समान जन्मिएको हुन्छ र उसका केही प्राकृतिक एवं अहस्तान्तरणीय अधिकारहरू जस्तो जीवन, स्वतन्त्रता, सम्पति, कानून समक्ष समानता, दमन विरुद्धको हक आदि अधिकारहरू हुन्छन् । उक्त घोषणापत्रले मुलभूत रूपमा देहाका अधिकारहरूको व्यवस्था गरेका छन्:
  - जीवनको हक,
  - स्वतन्त्रताको हक,
  - कानून समक्ष समानताको हक,
  - विचार एवं अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता,
  - धार्मिक स्वतन्त्रता,
  - सम्पतिको हक,
  - कानून विपरित थुनामा राख्न नपाईने,
  - निर्दोषिताको पुर्व कल्पना,
  - कानूनको पश्चातदर्शी प्रयोग विरुद्धको हक ।
- **१९२० मा भएको राष्ट्र संघको स्थापना :**
  - विश्व सद्भावमा अभिवृद्धि गर्नको लागि विश्वव्यापी रूपमा एउटा संगठनको आवश्यकताको महशुस धेरै पहिलेबाट गरिँदै आएको थियो ।
  - राष्ट्रहरू बीच विश्वव्यापी रूपमा देखा परेको अन्तर्द्वन्द्व र शक्तिको होडवाजीको कारण सन् १९१४-१९१८ मा पहिलो विश्वयुद्ध भयो । उक्त युद्धका कारण असंख्य धन र जनको क्षति हुनुका साथै मानवताको आधारमा पालना गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको खुल्ला उल्लंघन हुन पुग्यो ।
  - अन्ततः मानव विश्वको संरक्षणको लागि १० जनवरी १९२० मा राष्ट्र संघको स्थापना भयो । राष्ट्रसंघले मानव अधिकारको विकास र पालनाका लागि विभिन्न प्रयत्नहरू गर्नुका साथै त्यस्ता प्रयत्नहरू निरन्तर जारी राखे ।
  - पछिल्ला दिनहरूमा विश्वव्यापी रूपमा शान्ति र मानव अधिकारको प्रत्याभुती गर्न नसकेको भन्ने आधारमा यसको प्रभाव घट्दै गयो र उक्त संघ असफलतातिर अगाडि बढ्यो ।
  - राष्ट्रसंघको असफलताको कारण १९३८-१९४४ सम्म मानव अधिकारको ठाडो उल्लंघन एवं चरम विश्व आतंक सहित दोस्रो विश्वयुद्ध भयो, जसले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र मानवीय कानूनका मुल्य र मान्यताहरूको व्यापक उल्लंघन गर्‍यो र पछि विश्व समुदायलाई पुन एकजुट हुन सघायो ।
- **सं.रा.संघको स्थापना (१९४५) र यसको प्रभावकारीता :**
  - दोस्रो विश्वयुद्धको भयावह स्थिति देखेर विश्वलाई त्यस प्रकारको युद्धबाट बचाउन तथा मानव अधिकारको रक्षा गर्नको लागि सन् २४ अक्टोबर १९४५ मा सयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना भयो ।

- सयुक्त राष्ट्र संघको वडापत्रमा मौलिक मानव अधिकार र विश्व शान्ति एवं भाइचाराको परिकल्पना, सार्वभौमसत्ता, आत्म-निर्णय, आन्तरिक क्षेत्राधिकार लगायत सं.रा.संघको उद्देश्य स्पष्ट पारेका छन् ।
  - विश्व शान्तिको लागि मानव अधिकारको उचित संरक्षण गरिनुपर्ने र शान्ति विना मानव मुल्यको उचित सम्मान हुन नसक्ने भएकोले यस मान्यतालाई सं.रा.संघले स्वीकार गरेको छ ।
  - जाति, लिङ्ग, भाषा र धर्मको भेदभाव विना सबैको लागि मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता भन्ने मान्यता र सिद्धान्तलाई सं.रा.संघले स्वीकार गरेको छ ।
  - विश्वव्यापी रूपमा मानव अधिकारको अनुगमन तथा प्रचार प्रसार गर्नको लागि सन् १९९३ डिसेम्बरमा सं.रा.संघीय मानव अधिकार सम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालयको स्थापना भएको छ ।
  - मानव अधिकारको उल्लंघन तथा ज्यादतिको अनुगमन तथा रोकथामको लागि मानव अधिकार शिक्षाको प्रचार गर्न सं.रा.संघीय मानव अधिकार सम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालयको क्षेत्रगत कार्यालय नेपालमा पनि स्थापना भई हालसम्म कार्यरत अवस्थामा छ ।
  - हाल मानव अधिकारको सन्दर्भमा विश्वव्यापी छलफल गर्नको लागि मानव अधिकार परिषद् स्थापना भई काम गरीरहेका छन् ।
- मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ : मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १० डिसेम्बर १९४८ मा मानव अधिकारको विश्वव्यापी मापदण्डको रूपमा जारी भएको पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज हो । यो घोषणापत्रले मानव अधिकारको सम्मान विना शान्ति र शान्ति विना मानव अधिकारको सम्मान सम्भव छैन भन्ने सिद्धान्तलाई स्वीकार गरेको छ । विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधार नै मानवमा अन्तरनिहित प्रतिष्ठा, सम्मान र अविच्छिन्न अधिकारहरूको सम्मान नै हो भन्ने कुरा उक्त घोषणापत्रले स्वीकार गरेको छ । अत्याचार र दमन विरुद्ध अरु उपाय नपाएर विद्रोह गर्न नै अन्तिम उपाय ठान्न मानिस बाध्य नहुनु भनेर कानूनको शासनद्वारा मानव अधिकारको संरक्षण गर्न आवश्यक भएको हो । उल्लिखित विश्वव्यापी मान्यताको रूपमा रहेको मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरू प्रति विश्वव्यापी सम्मान वृद्धि गर्न आवश्यक रहेको हुँदा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र तर्जुमा भई लागू भएको हो । मूलतः उक्त घोषणापत्रले देहायका अधिकारहरू विश्वव्यापी रूपमा स्थापित हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् :
- सबै मानिस जन्मजात स्वतन्त्र हुन्छ । सबै मानिस अधिकारको लागि समान हकदार हुन्छ ।
  - कुनै पनि व्यक्ति उपर जाति-पाती, वर्ण, लिङ्ग, धर्म, भाषा, राजनैतिक, सामाजिक आर्थिक लगायत कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्न पाइँदैन ।
  - प्रत्येक व्यक्तिलाई वैयक्तिक जीवन, स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार छ ।
  - कसैलाई पनि दास दासी (नोकर चाकर) को रूपमा राख्न वा व्यवहार गर्न पाइँदैन ।
  - कसैले कसैलाई पनि शारिरीक वा मानसिक यातना दिन पाइँदैन । साथै निर्दयी, अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार गर्न वा सजाय दिन पनि पाइँदैन ।
  - कानूनको अगाडि सबै व्यक्तिले नागरिकको मान्यता पाउँछ ।
  - कानूनको अगाडि सबै व्यक्ति बराबर हुन्छ । कानूनको पालना र उपभोग सबैले बराबर गर्न पाउँछ । कसैले कानूनको उल्लंघन गरेमा पीडित पक्षले कानूनको समान संरक्षण पाउँछ । भेदभाव विरुद्ध संरक्षणको अधिकार सबैमा निहित रहेको हुन्छ ।

- संविधान तथा कानूनले दिएको अधिकार कसैले पनि उल्लंघन गर्नु हुँदैन । सबै व्यक्तिलाई प्रभावकारी कानुनी उपचारको अधिकार हुन्छ । न्यायको लागि अदालतको ढोका सबैको लागि खुल्ला हुन्छ ।
- कसैलाई पनि देश निकाला गर्न पाइँदैन । देश निकाला गर्नु मानव अधिकारको उल्लंघन हो ।
- कुनै व्यक्ति उपर लगाईएको अपराधको आरोप विरुद्ध छानवीन गर्दा उसले सक्षम न्यायालयबाट सुनवाई गरी न्याय पाउने हैसियत प्राप्त गर्दछ ।
- कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अदालतले दोषी घोषणा नगरेसम्म आरोपित व्यक्ति निर्दोष नै हुन्छ । आरोपित कसूर प्रमाणित भएमा पनि कानूनले तोकेको भन्दा बढी सजाय गर्न पाइँदैन ।
- प्रत्येक व्यक्तिसंग गोपनीयताको अधिकार हुन्छ । तसर्थ कुनै व्यक्तिको गोप्यता, परिवार, घर वा पत्र व्यवहार माथि हस्तक्षेप गर्न पाइँदैन । यस्तो हस्तक्षेप विरुद्ध कानुनी संरक्षण पाउने हक हुन्छ ।
- प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो राष्ट्र भित्र स्वतन्त्रपूर्वक हिँडडुल गर्ने हक छ । साथै प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो वा अरु कुनै मुलुक छोड्ने वा फर्की आउने अधिकार प्राप्त छ ।
- कुनै पनि व्यक्तिलाई उत्पीडनबाट बच्न वा आरोपित कसूर वा वच्न विदेशमा शरण लिने वा खोज्ने अधिकार छ । शरणको मरण गर्न पाइँदैन । तर यस्तो अधिकार संयुक्त राष्ट्रसंघको उद्देश्य र सिद्धान्त विपरितका कार्यहरू तथा अराजनीतिक प्रकृतिका कार्यहरूका सम्बन्धमा दावी गर्न पाइँदैन ।
- प्रत्येक व्यक्तिलाई आफू वसी आएको मुलुकको नागरिकता पाउने अधिकार हुन्छ । कसैलाई पनि नागरिकताको अधिकारबाट वञ्चित गर्न वा मनोमानी तवरले खोस्न पाइँदैन ।
- प्रत्येक व्यक्तिले आफुले रोजेको व्यक्तिसँग विवाह गर्न पाउँछ । यस्तो अधिकार महिला र पुरुषमा समान रूपमा निहित रहन्छ । राज्यले समाजको एकाईको रूपमा रहेको परिवारको संरक्षण गर्नुपर्छ ।
- प्रत्येक व्यक्तिलाई एकलै वा अरुसंग मिलेर सम्पत्ति कमाउने, भोगचलन गर्ने अधिकार प्राप्त छ । यस्तो अधिकारमा राज्यले मनोमानी तवरले प्रतिबन्ध लगाउन वा सम्पत्ति हरण गर्न पाउँदैन ।
- प्रत्येक व्यक्तिलाई धार्मिक स्वतन्त्रताको अधिकार प्राप्त छ । धार्मिक मत वा विचार परिवर्तन गर्ने व्यक्तिको हक हुन्छ ।
- प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो विचार लेखेर वा बोलेर अभिव्यक्त गर्ने अधिकार प्राप्त छ । मनपरेको व्यक्तिलाई मत दिने वा मत माग्ने वा त्यसको लागि प्रचारप्रसार गर्ने अधिकार सबै व्यक्तिमा निहित रहेको छ । यसमा कसैले रोकटोक गर्न पाउँदैन ।
- प्रत्येक व्यक्तिलाई शान्तिपूर्ण तरिकाले सभा सम्मेलन गर्न र संघ संस्था खोल्न पाउने अधिकार प्राप्त छ । तर कसैले कसैलाई जबर्जस्ती संस्थाको सदस्यता ग्रहण गर्न बाध्य बनाउन पाइँदैन ।
- प्रत्येक व्यक्तिलाई निर्वाचनमा भाग लिने तथा योग्यता अनुसार सरकारी जागीर खाने प्रयोजनको लागि प्रतिस्पर्धा गर्ने अधिकार छ । सरकारको वैधानिकता भनेको जनअभिमत नै हो । तसर्थ त्यसको लागि आम नागरिकहरूको सहभागितामा आवधिक निर्वाचन तथा त्यस्तो निर्वाचन स्वतन्त्र तथा गोप्य मतदानको माध्यमबाट सम्पन्न गरिनुपर्छ ।
- समाजको सदस्यको हैसियतले प्रत्येक व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षाको अधिकार प्राप्त छ । राज्यले त्यसको लागि पर्याप्त मात्रामा सहयोग गर्नुपर्छ ।

- प्रत्येक व्यक्तिलाई काम गर्ने, कामको छनौट गर्ने, समान कामको लागि समान ज्याला पाउँने तथा वेरोजगारवाट मुक्त हुने अधिकार प्राप्त छ। यसको लागि ट्रेड युनियनको गठन गर्ने तथा त्यसको सदस्यता वन्न पाउने हक छ।
  - काम गर्दाको अवधिमा तलवी विदा, फुर्सद तथा विश्रामको अधिकार पाउनुपर्छ।
  - प्रत्येक व्यक्तिलाई खाना, वासस्थान तथा सुरक्षाको अधिकार प्राप्त छ।
  - प्रत्येक व्यक्तिलाई पढ्ने लेख्ने लगायतको शिक्षाको अधिकार प्राप्त छ। प्रारम्भिक तथा आधारभूत शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य हुनुपर्छ। प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा सर्वसुलभ हुनुपर्छ। उच्च शिक्षा समान रूपले उपलब्ध हुनुपर्छ।
  - प्रत्येक व्यक्तिलाई समाजमा विद्यमान साँस्कृतिक जीवनमा भाग लिने, कलाहरूको आनन्द लिने तथा विज्ञानले दिएका सुविधाहरूको उपभोग गर्ने अधिकार प्राप्त छ।
  - उल्लिखित अधिकारहरू भेदभाव विना स्वतन्त्रपूर्वक उपभोग गर्न पाउने अधिकार सर्वैमा निहित छ।
  - उल्लेखित अधिकारहरूको उपभोग गर्दा समाज प्रतिको कर्तव्य पनि पालना गर्नुपर्छ। यस्तो अधिकार संयुक्त राष्ट्रसंघको मूल्य मान्यता, शान्ति सम्बन्धी विश्वव्यापी मूल्य र मान्यता विपरित उपभोग गर्न पाइदैन।
  - कुनै व्यक्तिले आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थको लागि यस घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएका मानव अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाको गलत व्याख्या गर्न पाइदैन।
- मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न महासन्धिहरूको निर्माण तथा कार्यान्वयन : अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पक्ष राष्ट्रहरूलाई बाध्यात्मक रूपमा लागू हुनेगरी बनाईएको कानूनलाई महासन्धि भनिन्छ। विश्वव्यापी रूपमा प्रचलनमा रहेका मानव अधिकारलाई कानुनी रूपमा पालना गर्न गराउनको लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न सन्धि, महासन्धिहरूको निर्माण भई लागू भएका छन्। संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाले विभिन्न समयमा पारित गरेका विशेष प्रस्तावहरूलाई हेर्ने हो भने सन् १९४६ मा वसेको पहिलो बैठक पश्चात सन् २००६ मा वसेको ६० औं बैठकसम्म आईपुग्दा मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न १८९ वटा प्रस्तावहरू पारित भईसकेको छ। उक्त प्रस्तावहरू अन्तर्गत करीव ५६ वटा भन्दा वढी मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू निर्माण भई लागू भैसकेका छन्। हाम्रो सन्दर्भमा भन्नु पर्दा २० वटाभन्दा वढी मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू नेपालले कार्यान्वयन गर्ने गरी अनुमोदन तथा सम्मिलन गरी सकेका छन्। कतिपय महासन्धिहरू अनुमोदन गर्ने अवस्थामा रहेका छन्। त्यसमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, यातना विरुद्धको अधिकार, महिला, बालबालिका, आदिवासी जनजाति, दलितको अधिकार आदि प्रमुख रूपमा रहेका छन्।
५. मानव अधिकारको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी कसको हो ?
- मानव अधिकारको सम्बन्धमा राज्यका मूलभूत दायित्वहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :
- मानव अधिकारको सम्मान गर्ने : राज्यले आम नागरिकहरूको अधिकार उल्लंघन हुने कुनै कार्यहरू गर्नु हुँदैन। मानव अधिकार सम्बन्धी राज्यको तर्फबाट प्रतिवद्धता जनाईएका विषयहरूको पूर्ण रूपमा सम्मान गर्नुपर्छ।

- **मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने** : आम नागरिकहरूको अधिकार उल्लंघन हुनवाट संरक्षण गर्नुपर्छ । मानव अधिकारको उल्लंघन भएमा त्यसको छानवीन गरी दोषी पक्षलाई सजाय र पीडित पक्षलाई उचित क्षतिपूर्ति सहित न्याय दिनुपर्छ ।
- **मानव अधिकारको सम्बर्द्धन गर्ने** : मानवअधिकारको संरक्षणका लागि मानव अधिकार सम्बद्ध सरकारी निकाय, सुरक्षा निकायका पदाधिकारी तथा जवानहरू लगायत सरोकारवालाहरूलाई मानव अधिकार शिक्षा दिनुपर्छ । साथै आम नागरिकहरूलाई आफ्नो अधिकार, कर्तव्य र त्यसको उपभोगका आधारहरू वारे शिक्षा दिनुपर्छ, जसवाट मानव अधिकारको वारेमा ज्ञान भएको सुनिश्चित हुन सकोस् ।
- **मानव अधिकारको परिपूर्ति गर्ने** : राज्यले नागरिकहरूको अधिकार सुनिश्चित गरेर मात्र पुगदैन, त्यस्तो अधिकार उपभोग गर्ने वातावरण समेत बनाईदिनुपर्छ । नेपालको दुर्गम क्षेत्रमा समेत गास वास कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका आधारभूत अधिकारहरू पुऱ्याउने जिम्मेवारी पनि राज्यको हो । यस विषयमा पनि राज्य सचेततापूर्वक लागनुपर्छ ।

मानव अधिकारको सम्बन्धमा उल्लेखित राज्यको दायित्वका वारेमा छलफल गर्दा नागरिकहरूले पनि आफ्नो अधिकारको उपभोग गर्दा अरुको अधिकार माथि आघात पुऱ्याउनु हुँदैन । अरुको अधिकारको पनि सम्मान गर्दै सबैले सबैको अधिकार शान्तिपूर्ण रूपले उपभोग गर्ने वातावरण विकास गर्ने तर्फ अग्रसर हुनुपर्छ । मानव अधिकारले आम नागरिकलाई केवल अधिकार मात्र प्रदान गर्दैन, त्यस्तो अधिकार सहजतापूर्वक उपभोग गर्नका लागि केही आधारभूत कर्तव्य समेत तोक्दछ । जस्तो आफ्नो अधिकारको उपभोग गर्दा अरुको अधिकारको सम्मान गर्नु सबै नागरिकको कर्तव्य हो ।

६. अधिकार र कर्तव्य बीचसम्बन्ध

अधिकार र कर्तव्य एक अर्कोको अस्तित्वको लागि अत्यन्तै आवश्यक तत्व मानिन्छ । यसर्थ अधिकार र कर्तव्यका बीचमा घनिष्ठ सम्बन्ध भएको कुरामा कानूनशास्त्रीहरूको एकमत रहेको पाईन्छ । कुनै एउटा व्यक्तिको अधिकारले अर्को व्यक्तिको कर्तव्य सृजना गर्ने भएकोले अधिकारको अभावमा कर्तव्य र कर्तव्य विनाको अधिकार पनि हुँदैन भन्ने ठानिन्छ । यसर्थमा कानूनले अधिकारको व्यवस्था गर्नुका अलावा कर्तव्यको पनि निर्धारण गरेको हुन्छ । हामीले आफ्नो अधिकारको कुरा गर्दा अरुको अधिकारको पनि ख्याल राख्नुपर्दछ, किनकि अधिकार र कर्तव्य साँगासाँगे रहेको हुन्छ । अधिकारको कुरा गर्दा ख्याल गर्नुपर्ने अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको अधिकार उल्लंघन भएमा प्राप्त हुने कानूनी उपचारको व्यवस्था पनि हो । किनकि कानूनी उपचारको व्यवस्था नभएमा अधिकार उल्लंघन भएमा के गर्ने ? कसरी न्याय प्राप्त गर्ने भन्ने अन्यौलता कायमै रहन्छ ।

समग्रमा अधिकार तथा कर्तव्य बीचको सम्बन्धलाई बुँदागत रूपमा यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- अधिकार र कर्तव्य मानव अधिकार कानूनको अति महत्वपूर्ण तत्व वा पक्ष हो ।
- मानव अधिकार र कर्तव्य मध्ये एकको अभावमा अर्कोको अस्तित्व सम्भव देखिँदैन ।
- अधिकारले कर्तव्य र कर्तव्यले अधिकारको सृजना गर्दछ ।
- न्यायप्रशासनको उद्देश्य अधिकारको कार्यान्वयन र कर्तव्यको पालना गर्नु गराउनु हो ।
- मानव अधिकार त्यस्तो व्यक्ति, निकाय वा संस्था विरुद्ध प्राप्त हुन्छ, जससंग कर्तव्य निहित रहन्छ ।

७. मानव अधिकारका प्रकार

मानव अधिकारलाई विभिन्न किसिमले विभिन्न प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

क) मानव अधिकारको विकासक्रमको आधारमा यसलाई देहाय वमोजिम ३ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

- **पहिलो पुस्ताको अधिकार** : नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारलाई पहिलो पुस्ताको अधिकार मानिन्छ । यसले व्यक्तिको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, स्वतन्त्रता, समानता र सहभागिताको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेका छन् । विशेषतः यस प्रकारको अधिकारले व्यक्ति वा नागरिकलाई जोड दिएका छन् ।
- **दोश्रो पुस्ताको अधिकार** : आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई दोश्रो पुस्ताको अधिकार मानिन्छ । यसले नागरिकहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकास, सहभागिता र न्याय जस्ता विषयहरूको सुनिश्चित गरेका छन् । विशेषतः यस प्रकारको अधिकारले व्यक्ति भन्दा पनि समाज, समुदाय वा समुहको अधिकारमा जोड दिएका छन् ।
- **तेस्रो पुस्ताको अधिकार** : पछिल्ला समयमा विकास भएका सामुहिक अधिकार अन्तर्गत पर्ने विषयहरू जस्तो: विकासको अधिकार, वातावरणीय अधिकार, स्वच्छ शासनको अधिकार आदिलाई तेस्रो पुस्ताको अधिकार मान्ने गरिएको छ ।

ख) राज्यको भूमिकाको आधारमा मानव अधिकारलाई देहाय वमोजिम २ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

- **नकारात्मक अधिकार** : राज्यले हरण गर्नु हुँदैन वा हरण गर्न पाइँदैन वा हस्तक्षेप गर्न पाइँदैन भनी उल्लेख भएका अधिकारहरूलाई नकारात्मक अधिकार भनिन्छ । यसले राज्यको भूमिकालाई नियन्त्रित गर्ने भएकोले नकारात्मक अधिकार भनिएको हो । जस्तो नागरिकहरूको बाँच्न पाउने, भेला हुन पाउने, यातना विरुद्धको अधिकार आदि नकारात्मक अधिकारका रूपहरू हुन् जसको खिलाफमा राज्यले काम गर्नु भनेको मानव अधिकारको उल्लंघन हो ।
- **सकारात्मक अधिकार** : राज्यले आफ्नो कर्तव्यको रूपमा पुरा गर्नुपर्छ, पुऱ्याउनुपर्छ भनी तोकिएका अधिकारहरू सकारात्मक प्रकृतिका अधिकारहरू मानिन्छ । जस्तो: खान पाउने, शिक्षा पाउने, काम पाउने आदि अधिकारहरू सकारात्मक अधिकारका रूपहरू हुन्, जसको परिपूर्ति राज्य आफैले गर्नुपर्छ र राज्यले सो नगर्नु भनेको मानव अधिकारको उल्लंघन हो ।

ख) उपभोगका आधारमा मानव अधिकारलाई देहाय वमोजिम २ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

- **सवैलाई प्राप्त हुने अधिकार** : कुनै भेदभावविना सवै व्यक्तिलाई समान रूपमा प्राप्त हुने अधिकार यस अन्तर्गत पर्दछ । यस्तो अधिकार सवैले समान रूपमा उपभोग गर्न वा अभ्यास गर्न पाउँछ । यस्तो अधिकार अन्तर्गत विशेषगरी देहायका अधिकारहरू पर्दछ :
  - नागरिक अधिकार
  - राजनीतिक अधिकार
  - आर्थिक अधिकार
  - सामाजिक अधिकार
  - सांस्कृतिक अधिकार
  - यातना विरुद्धको अधिकार

- विकासको अधिकार
  - रोजगारीको अधिकार
  - विशेष वर्ग वा समुहलाई मात्र प्राप्त हुने अधिकार : समाजमा रहेका कुनै विशेष वर्गको विकास तथा न्यायोचित समाज निर्माणका लागि व्यवस्था गरिएका अधिकारहरू यस अन्तर्गत पर्दछ । यस प्रकारको अधिकारको उद्देश्य कसैमाथि विभेद गर्नु नभएर समाजमा रहेका कमजोर व्यक्ति तथा समुदायको उत्थान र विकास गर्नु हो । यस्तो अधिकार अन्तर्गत विशेषगरी देहायका अधिकारहरू पर्दछ :
    - महिलाहरूको अधिकार,
    - बालबालिकाहरूको अधिकार,
    - आदिवासी तथा जनजातिहरूको अधिकार,
    - पिछडीएका (दलित) जातिहरूको अधिकार,
    - अपांगहरूको अधिकार,
    - वृद्ध व्यक्तिहरूको अधिकार
८. मानव अधिकार उल्लंघन, ज्यादती र अपराधमा भिन्नता
- क) मानव अधिकार उल्लंघन भनेको के हो ?
- मानव अधिकारको उल्लंघन भनेको राज्यले आफुले स्वीकार गरेको मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले गरेको व्यवस्थाको विरुद्धमा राज्य पक्षबाट गरिने कार्यहरू हो ।
  - कुनै कार्य गरेर वा नगरेर मानव अधिकारको उल्लंघन हुन सक्दछ ।
  - मानव अधिकारको सम्मान गर्ने, प्रवर्द्धन र संरक्षण गर्ने तथा परिपुर्ति गर्ने राज्यको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व हो । सो पुरा नगरेमा मानव अधिकारको उल्लंघन ठहरिन्छ ।
- ख) मानव अधिकार ज्यादति भनेको के हो ?
- मानव अधिकारको ज्यादति भनेको राज्य भित्रका कुनै राजनीतिक समुह वा विद्रोहीहरूले मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाको विरुद्धमा गरिने कार्य हो ।
  - मानव अधिकार उपर ज्यादति सधैं गैर राज्य पक्षले मात्र गर्दछ । राज्य पक्षले मानव अधिकार विपरित कार्य गरेमा मानव अधिकारको उल्लंघन र गैर राज्य पक्षले मानव अधिकारविपरित कार्य उल्लंघन गरेमा ज्यादति गरेको मानिन्छ ।
- ग) अपराध भनेको के हो ?
- अपराध भनेको राज्यले बनाएको राष्ट्रिय कानून विपरितको कार्य, कसूर वा गल्ती भन्ने बुझिन्छ ।
  - अपराधको अनुसन्धान प्रहरी तथा सरकारी वकीलले गर्दछ ।
  - यो सामान्यतः अराजनीतिक प्रकृतिको हुन्छ । अर्थात् अपराध र राजनीतिको प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुँदैन वा हुनु हुँदैन ।
  - यो व्यक्ति वा व्यक्ति समुहबाट राज्य, समाज वा व्यक्ति विरुद्ध हुन्छ ।
  - सामान्यतः अपराधका सम्बन्धमा राज्यको कानूनले सजायको व्यवस्था गरेको हुन्छ ।
- घ) मानव अधिकार उल्लंघन, ज्यादति तथा अपराध रोक्नका लागि कसले के गर्नुपर्छ ?
- राज्य पक्षले :
    - राज्यले आफ्नो अधिकार वा शक्तिको प्रयोग गर्दा मानव अधिकार सम्मत गर्नुपर्दछ ।

- विगतमा भएको मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको निष्पक्ष रूपमा छानवीन गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताहरूलाई जवाफदेही एवं जिम्मेवार बनाउनुपर्छ ।
  - राज्यको तर्फबाट अधिकार तथा शक्ति प्रयोग गर्ने तथा मानव अधिकार उल्लंघन हुन सक्ने निकायका पदाधिकारीहरूलाई मानव अधिकार शिक्षा, अवस्था र मानव अधिकार उल्लंघनमा भोगनुपर्ने सजायको बारेमा प्रशिक्षित बनाउनुपर्छ ।
  - मानव अधिकारको उल्लंघन र ज्यादतिका कारण पीडित बनेका व्यक्तिहरूलाई उचित क्षतिपूर्ति सहित न्याय दिनुपर्छ ।
  - नागरिक समाजको आवाज सुन्नुपर्छ । मानव अधिकारको उल्लंघन र ज्यादतिका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेका अनुरोध तथा सिफारिसहरूलाई ईमानदारीपूर्वक पालना गर्नुपर्छ ।
  - दुर्गम स्थानका नागरिकहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, भोजन सम्बद्ध अधिकारमा प्राथमिकता दिनु पर्छ ।
- **गैरराज्य पक्षले :**
- गैरराज्य पक्षले आफ्नो कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा आम नागरिकहरूको अधिकार माथि विशेष ख्याल गर्नुपर्छ । नागरिकहरूको अधिकार माथि आघात पुऱ्याउने अधिकार कसैमा पनि हुँदैन ।
  - चन्दा संकलन, हत्या, हिंसा र अपहरण बन्द गर्नुपर्छ । शान्तिपूर्वक बाँच्न पाउने, जीवनयापन गर्न पाउँने नागरिकहरूको अधिकारको सम्मान गर्नुपर्छ ।
  - राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाहरूले सुनिश्चित गरेका नागरिकहरूको अधिकारहरूप्रति सम्मान गर्दै त्यसको परिपालना गर्नुपर्छ ।
- **राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले :**
- निर्भिक भएर मानव अधिकारको उल्लंघन र ज्यादतिका सम्बन्धमा अनुसन्धान गरी दोषीलाई कारवाही र पीडितलाई न्यायोचित क्षतिपूर्तिको सिफारिस गर्नुपर्छ ।
  - मानव अधिकार उल्लंघन र ज्यादतिका कारणहरू पत्ता लगाउन सो विषयमा व्यापक अध्ययन अनुसन्धान गरी राज्य पक्ष, गैर राज्य पक्ष लगायत आम नागरिकहरूलाई सुसूचित बनाउनुपर्छ ।
  - राज्य तथा गैर राज्यपक्ष लगायत आम नागरिकहरूलाई आफ्नो अधिकारको बारेमा सचेत बनाउँदै मानव अधिकार सम्बन्धी जानकारी दिनुपर्छ ।

९. मानवीय कानूनको परिचय

क) मानवीय कानून भनेको के हो ?

युद्धमा के गर्नु हुन्छ र के गर्न हुँदैन भनेर व्यवस्था गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई मानवीय कानून भनिन्छ । यसलाई अर्को शब्दमा युद्धको कानून वा सशस्त्र संघर्षको कानून पनि भन्ने गरिन्छ । यस कानूनले युद्ध गर्न हुन्छ, हुँदैन भन्ने विषयमा विश्लेषण नगरी युद्धमा के गर्नुहुन्छ र के गर्न हुँदैन भन्ने विषयको बारेमा व्यवस्था गर्दछ । त्यस्तै मानवीय कानूनमा युद्धमा भाग नलिएका तथा भाग लिन नसक्ने व्यक्तिहरूको हर हालतमा रक्षा तथा युद्धका साधन र तरिकाहरूलाई नियमित गर्ने कुराहरूको व्यवस्था गर्दछ । मानवीय कानूनको रूपमा हामी चारवटा स्वरूपमा रहेको जेनेभा कानून, १९४९ लाई लिन सक्छौं । मानवीय कानूनले युद्धको पनि सीमा हुन्छ भन्ने मान्यतालाई जोड दिन्छ ।

मानवीय कानूनको प्रमुख उद्देश्य युद्धको प्रभावलाई कम गर्ने तथा सशस्त्र संघर्षका कारण सृजना हुने पीडालाई रोकथाम वा कम गर्ने हो । युद्ध वा शत्रुतापूर्ण कार्यमा नलागेका वा लाग्ने क्षमता नभएका वा भए पनि त्यस्तो क्षमता गुमाएका व्यक्तिहरूको संरक्षण गरेर तथा युद्धका साधन वा तरिकालाई सीमित गरेर पनि युद्धको पीडालाई कम गर्न सकिन्छ ।

ख) मानवीय कानूनका आधारभूत मान्यता पक्षहरू के के हुन् ?

मानवीय कानूनको आधारभूत पक्षहरूलाई वृंदागत रूपमा यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- युद्धरत पक्षले परस्परमा आक्रमण गर्दा जथाभावी आक्रमण गर्न पाइँदैन । गैर सैनिक नागरिक र तिनका सम्पत्तिको सुरक्षा गर्ने दृष्टिकोणले संघर्षमा संलग्न पक्षहरूले जहिलेसुकै पनि गैर सैनिक नागरिक र योद्दालाई छुट्याउनुपर्छ । आक्रमण गर्दा सावधानीका उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ ।
- अशक्त भएर लडाईंवाट अलग भएको र शत्रुतापूर्ण कारवाहीमा प्रत्यक्ष रूपमा भाग नलिने व्यक्तिहरू तिनीहरूको जीवन, शारिरीक एवं नैतिक अखण्डताको सम्मानका हकदार हुन्छन् । कुनै पनि परिस्थितीमा कुनै पनि प्रतिकूल भेदभाव विना उनीहरू प्रति सुरक्षा र मानोवोचित व्यवहार गर्नुपर्छ ।
- आत्मसमर्पण गर्ने शत्रु र अशक्त भएर लडाईंवाट अलग भएको व्यक्तिलाई मार्न तथा क्षति पुऱ्याउन पाइँदैन । लडाईंका पक्षहरूले आफ्नो अधिनमा रहेका घाईते र विरामीहरूलाई जम्मा गरी उपचारको व्यवस्था गर्नु पर्छ ।
- विरोधी पक्षका अधिकारीको अधिनमा रहेका योद्दाहरू र गैर सैनिक व्यक्तिहरू आफ्नो जीवन, मर्यादा, व्यक्तिगत अधिकार र विश्वासको सम्मानका हकदार हुन्छ । तिनीहरूलाई बदलाको भावनाले गरिने कार्यहरूवाट सुरक्षाको अधिकार प्राप्त हुन्छ । तिनीहरूसंग परिवारका सदस्यहरूसंग पत्राचार गर्ने र सहायता सामग्री प्राप्त गर्ने अधिकार हुन्छ ।
- विरोधी पक्षका अधिकारीको अधिनमा रहेका योद्दाहरू प्रत्येकलाई आधारभूत न्यायिक हक उपभोग गर्ने अधिकार हुन्छ । कसैलाई पनि आफुले नगरेको कामको लागि जिम्मेवारी वहन गराउन पाइँदैन । साथै कसैप्रति पनि शारिरीक तथा मानसिक यातना, शारिरीक दण्ड वा क्रुर तथा वदनामी हुने खालको व्यवहार गर्न पाइँदैन ।
- अत्यधिक पीडा वा अनावश्यक क्षति गर्ने युद्धको तरिका र हातहतियारको प्रयोग गर्न पाइँदैन ।
- घाईते तथा विरामी योद्दाहरू, गैर-सैनिक नागरिकहरू, बन्दी तथा युद्धबन्दीहरू, सैन्य सेवाका चिकित्सक तथा धार्मिक पुजारीहरू मानवीय कानूनद्वारा संरक्षित व्यक्तिहरू हुन् ।
- चिकित्सा स्थल (अस्पताल), चिकित्सा यातायात (एम्बुलेन्स), सांस्कृतिक एवं धार्मिक स्थलहरू तथा सार्वजनिक सेवा स्थलहरू मानवीय कानूनद्वारा संरक्षित वस्तु तथा स्थानहरू हुन् ।
- सशस्त्र संघर्षमा मृत्यु भएका मृतकको खोजी, परम्परा अनुसारको दाहसंस्कार तथा चिहानको पहिचान पनि मानवीय कानूनको विषय मानिन्छ ।
- मानवीय कानूनको मान्यता प्राप्त प्रतीक चिन्हहरू रेडक्रस तथा रेडक्रिसेन्ट हो । त्यस्तो संकेतात्मक प्रतीकको प्रयोग अभियानका अङ्गहरूलाई बुझाउन प्रयोग गरिन्छ भने यसको प्रयोग सेनाको चिकित्सा सेवा र रेडक्रसका निकायहरूले प्रयोग गर्छ । यसको नक्कल वा दुरुपयोग गर्न पाइँदैन । रेडक्रस चिन्हको नक्कल गरेमा वा अनुचित प्रयोग वा धोकापूर्ण प्रयोग (युद्ध अपराधको रूपमा) गरेमा दुरुपयोग गरेको मानिन्छ ।

ग) सशस्त्र संघर्ष भनेको के हो ?

दुई विपरित स्वार्थ भएका एकाईहरूबीचको सशस्त्र द्वन्द्वलाई सशस्त्र संघर्ष भनिन्छ । सशस्त्र संघर्षलाई अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको सशस्त्र संघर्ष र गैर अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको सशस्त्र संघर्ष गरी २ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । दुई वा सो भन्दा बढी मुलुकहरूबीच भएको सशस्त्र संघर्षलाई अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको सशस्त्र संघर्ष भनिन्छ । मुलुकभित्र राज्य शक्ति र अर्को सशस्त्र विद्रोही समुहहरूबीच राजनीतिक उद्देश्य पुरा गर्नको लागि हुने सशस्त्र संघर्षलाई गैर अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको सशस्त्र संघर्ष भनिन्छ । गैर अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको सशस्त्र संघर्षको समयमा जेनेभा महासन्धिको साभ्ना धारा ३ लागू हुन्छ ।

- सामान्यतः आन्तरिक प्रकृतिको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा मानवीय कानूनका विभिन्न व्यवस्थाहरू विशेषगरी यातना, अपहरण, बन्धकमा लिने कार्य, जवर्जस्ती चन्दा, हत्या तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा नियन्त्रण जस्ता कार्यहरूबाट नागरिकहरूको हक अधिकार उल्लंघन हुने गर्दछ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत विद्रोही समुहहरूको अधिकार र दायित्व सहितको कानुनी हैसियत त्यस बेला मात्र हुन्छ, जव तिनीहरूलाई यस रूपमा मान्यता प्रदान गरिएको हुन्छ ।
- आन्तरिक अशान्ति र तनाव, हुलदङ्गा, हिंसाका पृथक र यत्रतत्र हुने कार्यहरू र यस्तै समान प्रकृतिका अन्य कार्यहरू आफैमा सशस्त्र संघर्ष होईनन् र त्यसैले ती अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका विषय होईनन् । यो कुरा सबैको लागि मननयोग्य नै छ ।

घ) जेनेभा महासन्धिको साभ्ना धारा ३ भनेको के हो र त्यसमा के व्यवस्था गरिएको छ ?

जेनेभा महासन्धिको चारवटा महासन्धि, १९४९ मा रहेको विभिन्न धाराहरूले युद्ध सम्बन्धी कानूनलाई नियमन गरेको छ । ती मध्ये चारवटै महासन्धिको धारा ३ वाहेक अन्य धाराले अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको द्वन्द्वको नियमन सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै उक्त चारवटै महासन्धिको धारा ३ ले एउटै प्रकारका आन्तरिक वा गैर अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको द्वन्द्वको नियमन सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । तसर्थ जेनेभा महासन्धिको धारा ३ लाई साभ्ना धारा भनिएको हो । जेनेभा महासन्धिको पक्ष राष्ट्रको भूमिमा भएको गैर अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको सशस्त्र संघर्षको अवस्थामा संघर्षका पक्षहरूले देहाय बमोजिमको व्यवस्थाहरू न्यूनतम रूपमा लागू गर्न बाध्य हुन्छ ।

- शत्रुतापूर्ण कारवाहीमा सक्रिय रूपमा भाग नलिने देहायका व्यक्तिहरूलाई जाति, वर्ण, धर्म वा आस्था, लिङ्ग, जन्म वा धन सम्पति वा अन्य कुनै परिस्थितिका आधारमा भेदभाव नगरिकन व्यवहार गर्नुपर्छ ।
  - सशस्त्र बलका हतियार त्यागेका व्यक्तिहरू,
  - घाईते भई वा थुनामा परी वा अन्य कुनै कारणबाट युद्ध लड्न नसक्ने भएका व्यक्तिहरू
- उल्लेखित कुराहरूको निमित्त देहाय बमोजिमका कार्यहरू जुनसुकै ठाउँ र समयमा प्रतिबन्धित छ र रहने छ :
  - जीउ ज्यान विरुद्धको हिंसा, विशेष गरी सबै किसिमका हत्या, अङ्गभङ्ग, क्रुर व्यवहार र यातना,
  - व्यक्तिलाई बन्धक बनाउने कार्य,
  - व्यक्तिको मर्यादामा आघात पुऱ्याउने, विशेषगरी अपमानजनक र तिरस्कारपूर्ण व्यवहार,
  - सभ्य समाजले अत्यावश्यक ठानेको सम्पूर्ण न्यायिक प्रत्याभूति भएको नियमित रूपमा गठित अदालतको निर्णय विना दण्ड सुनाउने र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने कार्य ।
- द्वन्द्वरत पक्षले घाईते र विरामीहरूलाई जम्मा गरी हेरचाह गर्नुपर्छ ।

- आईसीआरसी जस्तो कुनै निष्पक्ष मानवीय संस्थाले त्यस्तो संघर्षका कारण पीडित भएका व्यक्तिहरूलाई सेवा पुऱ्याउन सक्छ ।
- संघर्षका पक्षहरूले विशेष सम्भौता गरी यस महासन्धिमा भएको व्यवस्थालाई सवै वा आंशिक रूपमा लागु गर्न प्रयास गर्न सक्छ ।
- यी प्रावधानहरूको प्रयोगले संघर्षका पक्षहरूको कानुनी हैसियतलाई कुनै असर पाउँदैन ।

ड) शान्ति कालमा मानवीय कानून

सशस्त्र संघर्षमा मानवीय कानूनका दायित्वहरू पुरा गर्न सक्तियोस् भन्ने कुरा सुनिश्चितताको लागि शान्तिका वेलामा पनि विभिन्न कार्यहरू गर्नुपर्दछ । त्यसका लागि मुलभुत रूपमा देहायका कार्यहरू गर्न आवश्यक देखिन्छः

- **कानून, नियम र अन्य निर्देशिकाहरूको निर्माण** : यस अन्तर्गत जेनेभा महासन्धि र अतिरिक्त सन्धिपत्रको उल्लंघन गर्ने व्यक्तिलाई कडा कानुनी कारवाही गर्ने जस्ता कुराहरू आउँदछ । विशेषगरी प्रतिवन्धित कार्यहरूलाई राष्ट्रिय कानून वा सशस्त्र बलको लागि लागु हुने अनुशासनात्मक नियमावलीमा र उल्लंघनको सजाय सम्बन्धी नियममा समाहित गर्दै त्यसको लागि कारवाही गर्ने निकाय समेत तोकिनुपर्दछ ।
- **सैन्य बलको लागि तालिम** : मानवीय कानूनको पालना तिनीहरूबाट हुन्छ, जसले यसबारे जानकारी राख्दछ । त्यसको लागि सुरक्षा बललाई दिईने तालिम सम्बन्धी सामग्रीमा समावेश गर्न आवश्यक हुन्छ । युद्ध बलका सदस्यहरूले हतियारहरू कसरी चलाउने भन्ने मात्र जानकारी राखेर हुँदैन, हतियारहरूद्वारा के गर्नुहुन्छ र के गर्नुहुँदैन भन्नेबारे पनि पुरा जानकारी राख्नुपर्दछ ।

१०. अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानव अधिकार कानूनबीच तुलना

मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून सुन्दा उस्तै उस्तै लागे तापनि तिनीहरू बीच आधारभूत भिन्नता रहेका छन् । ती कानूनहरू कस्तो अवस्थामा लागू हुन्छ, त्यसले के कस्तो काम गर्छ र के विषयमा व्यवस्था गरेको छ भन्ने आधारमा तिनीहरू बीच भिन्नता छुट्टयाउन सकिन्छ । संक्षेपमा तिनीहरू बीचको भिन्नता यस प्रकार रहेका छन् :

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून	मानव अधिकार कानून
मानवीय कानून युद्धको समयमा लागू हुन्छ ।	मानव अधिकार कानून सवै समयमा लागू हुन्छ ।
मानवीय कानूनले शत्रु पक्षको अधिनमा रहेका व्यक्ति तथा युद्ध पीडितहरूको संरक्षण र युद्धको तरिकाहरूको सीमा निर्धारण गर्दछ ।	मानव अधिकार कानूनले राज्यद्वारा व्यक्तिको संरक्षण र विकास गर्ने विषयमा ध्यान दिन्छ ।
मानवीय कानूनले विशेषतः राज्य एवं द्वन्द्वरत पक्षहरूबीचको सम्बन्धलाई नियमन गर्दछ ।	मानव अधिकार कानूनले राज्य र नागरिकहरू बीचको सम्बन्धलाई नियमन गर्दछ ।
यो सशस्त्र संघर्षको अवस्थामा पूर्ण रूपमा तुरुन्तै लागू हुन्छ ।	कतिपय मानव अधिकार कानून राज्यको क्षमताको आधारमा क्रमिक रूपमा लागू हुन्छ ।

११. मानव अधिकार, मौलिक हक/नागरिक अधिकारबीच भिन्नता :

मानव अधिकार	मौलिक हक/ नागरिक अधिकार
मानव अधिकार एउटा विस्तृत अवधारणा हो । यस अन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रचलित विभिन्न अधिकारहरू समाविष्ट हुन्छन् । जस्तो: नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, यातना विरुद्धको अधिकार आदि ।	मौलिक हक वा नागरिक अधिकार मानव अधिकारको तुलनामा एक संकुचित अधिकार हो । यस अन्तर्गत संविधान तथा कानूनले सुनिश्चित गरेका मौलिक हक तथा कानूनी हकहरू पर्दछ ।
मानव अधिकारको सृजना अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत हुने भएकोले यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विषय मानिन्छ ।	मौलिक हक वा नागरिक अधिकार कुनै मुलुकको संविधान तथा कानूनले सृजना गर्ने भएकोले यसलाई राष्ट्रिय कानूनको विषय मानिन्छ ।
मानव अधिकार मानव भएको नाताले कुनै मुलुक विशेषलाई नभएर विश्वभरका मानिसलाई समान रूपमा प्राप्त हुन्छ । तसर्थ यस्तो कानून सबैको लागि समान रूपमा निर्माण हुन्छ ।	मौलिक हक तथा नागरिक अधिकार सम्बन्धित राष्ट्रका नागरिक भएको नाताले वा त्यस्तो कानून स्वीकार गरेको आधारमा प्राप्त हुन्छ ।
मानव अधिकार नागरिक अधिकार भन्दा व्यापक अवधारणा भएकोले कुनै राष्ट्रको नागरिक अधिकारभित्र पर्ने सबै अधिकारहरू मानव अधिकार अन्तर्गत समावेश हुनु स्वभाविकै मानिन्छ ।	मानव अधिकारको तुलनामा मौलिक हक वा नागरिक अधिकार संकुचित अवधारणा भएकोले मानव अधिकार अन्तर्गतका सबै अधिकारहरू नागरिक हकको रूपमा स्थापित हुन प्रायः असम्भव देखिन्छ ।
मानव अधिकार सबै राष्ट्रको लागि समान हुन्छ ।	नागरिक अधिकार वा मौलिक हक राष्ट्र अनुसार फरक फरक हुनसक्छ ।

व्यवहारिक अभ्यास : लोकगीत प्रतियोगिता

- व्यवहारिक कार्यक्रम: लोकगीत प्रतियोगिताको आयोजना गर्ने ।
- सहभागीहरूलाई मानव अधिकार सम्बन्धी स्थानीय भाका (लय) मा लोकगीत तयार गर्न लगाउने । लोकगीतको अवधि सहभागीहरूको समुह संख्यामा आधारित भई तय गर्ने । एउटा समुहमा महिला र पुरुष गरी ३ देखि ५ जनासम्मको सहभागी गराउने । समुह बनाउंदा कक्षा मिसाएर बनाउने ।
- कार्यक्रमको मुल्यांकन गर्नको लागि स्थानीय गायक/कलाकार/मानव अधिकारकर्मी/ नागरिक समाजका अगुवा प्रतिनिधि सम्मिलित ३ जनासम्मको मुल्यांकन समिति बनाउने । मुल्यांकन समितिमा सकेसम्म आयोजक संस्थाको तर्फबाट सहभागिता नजनाउने ।
- समुह विजेता तथा उपविजेता घोषणा भएपनि सबै समुहलाई प्राप्त मुल्यांकनको आधारमा कुनै न कुनै पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।

५. उत्कृष्ट गीतको स्थानीय सञ्चार माध्यममा यथासम्भव प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने व्यवस्था गर्ने ।

पाठ्य अभ्यास

क) देहायका वस्तुगत प्रश्नहरूको उत्तर छनौट गर्नुहोस् ।

क्र.स.	प्रश्नहरू	वस्तुगत उत्तरहरू		
०१	मानव अधिकारको उल्लंघन कसबाट हुन्छ?	सरकारबाट	विद्रोही पक्षबाट	जनताबाट
०२	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र कहिले जारी भयो?	सन् १९४७	सन् १९४८	सन् १९४९
०३	मानव अधिकारको क्षेत्र कति हुन्छ?	विश्वभरी	मुलुकभरी	गाउँभरी
०४	मानवीय कानून कुन अवस्थामा लागू हुन्छ ?	सँधैभरी	युद्धको समयमा	सरकारले तोकेको बखत
०५	अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि कस्तो प्रकारको कानून हो ?	बाध्यात्मक	ऐच्छिक	दुबै
०६	जेनेभा महासन्धिको साभ्ना धारा ३ कुन प्रकारको संघर्षमा लागू हुन्छ ?	अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको	गैर अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको	दुबै

ख) देहायको प्रश्नको वर्णनात्मक जवाफ दिनुहोस् ।

मानव अधिकार भनेको के हो र मानिसको जीवनमा मानव अधिकार किन आवश्यक छ ? वर्णन गर्नुहोस् ।

ग) देहायका समस्याको सही समाधान लेख्नुहोस् ।

तपाईंको गाउँमा एकजना “क” भन्ने व्यक्तिले “ख” भन्ने आफ्नो श्रीमतिलाई भनेको बेलामा खाना नवनाउने, बीचबीचमा जान्ने भई बोल्ने गरेको आरोपमा कुटपीट गर्दो रहेछ । यस्तै क्रममा एकदिन “ख” ले आफ्नो श्रीमान् “क” को विरुद्धमा प्रहरी कार्यालयमा उजुरी दिएकोमा “ग” भन्ने प्रहरीले पक्राउ गरी अनुसन्धानका नाममा “क” लाई घाईते हुनेगरी कुटपीट गरी एक हप्ता थुनामा राखेछ । उक्त घटनामा “क” र “ग” ले कस्तो कार्य गरेको मानिन्छ? वर्णन गर्नुहोस् ।

१२. छलफल

भाग - २

नेपालमा मानव अधिकारको विकास

८ सेसन

---

१. परिचय :

नेपालमा मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको इतिहास धेरै लामो छैन । गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले मुलुकको एकीकरण गर्नुपूर्व नेपाल विभिन्न साना साना राज्यमा विभाजित अवस्थामा थियो भने नेपालको एकीकरण पछि पनि शासकहरूको विभिन्न स्वार्थका कारण मुलुकको शासन व्यवस्था अस्थिर रहन पुगे । यस्तो अवस्थामा नेपालमा मानव अधिकारको व्यवस्था हुन सम्भव पनि थिएन । शाहकालीन अवस्थामा नै राणाकालीन व्यवस्थाको पनि उदय भएको हुँदा आम नागरिकहरू रैतीका रूपमा रूपान्तरण भैसकेका थिए । यस्तो अवस्थामा नागरिकले अधिकार खोज्नु भनेको सजायको भागीदार वन्नु जस्तै थियो ।

शासकले जे-जस्तो रवैया अपनाएपनि मानव अधिकारको सन्दर्भमा विश्वव्यापी रूपमा आएको लहरवाट नेपाल पृथक हुन सकेन । परिणामस्वरूपम नेपालमा पनि मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताका लागि आन्दोलन हुन थाले । अधिकारको लागि नागरिकले आफ्नो जीवन नै वलिदान दिन तयार भए । परिणामस्वरूप नेपालमा तत्कालिन घोषित कानून मार्फत नागरिकहरूलाई केही अधिकार दिन राणाशासक तयार भए । तत्पश्चात नेपालमा लिखित शासन विधान (संविधान) को शुरुवात र नागरिक अधिकारको अवधारणाको विकास हुन पुग्यो ।

संविधान भनेको कुनै पनि राज्य व्यवस्थाको मूल कानूनको रूपमा रहेको मुख्य दस्तावेज हो । यसले राज्यका प्रमुख अङ्गहरू कार्यपालिका, व्यवस्थापिका, न्यायपालिकाको शक्ति विभाजन गरी तिनीहरू बीचको सम्बन्ध समेत निर्धारण गर्दछ भने यसले समग्रमा राज्यको स्वरूप पनि प्रस्तुत गर्दछ । संविधान देशमा प्रचलित सम्पूर्ण कानूनहरू भन्दा

सर्वोच्च हुन्छ र यससँग वाभिएको वा अमिल्दो कानून वाभिएको हदसम्म वदर वा खारेज भागी हुन्छ । संक्षेपमा संविधान भनेको त्यो दस्तावेज हो :

- जस अन्तर्गत राज्य व्यवस्था संगठित भएको हुन्छ ।
- जसले सरकारको स्वरूप निर्धारण गर्दछ ।
- जसले शासक र शासितको अधिकार, कर्तव्य र तिनीहरू बीचको सम्बन्ध निश्चित गर्दछ ।
- जुन मुलुकको सर्वोच्च दस्तावेजको रूपमा रहेको हुन्छ ।

२. २०४६ सालको आन्दोलन पूर्व मानव अधिकारको विकास

छोटो समयमा नै भएपनि नेपालको मानव अधिकार आन्दोलनले विभिन्न चरणहरू पार गरिसकेको छ । करीव ६० वर्षको दौरानमा नेपालले राणातन्त्र, सक्रिय राजतन्त्र, संसदीय व्यवस्था पार गर्दै गाणतन्त्रसम्म प्रवेश गरेको छ । यी चरणहरू पार गर्ने क्रममा मानव अधिकार सम्बन्धी अवधारणाले नेपालमा विभिन्न उकाली ओरालीहरू पार गरिसकेको तथ्य हामी सामू स्पष्ट नै छ । मुलतः नेपालको मानव अधिकार विकासको प्रक्रियालाई चरणवद्ध रूपमा यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(क) नेपाल सरकार, वैधानिक कानून, २००४ मा मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ ले लोकनीति, सदाचार र प्रचलित कानूनको विपरित नहुने र विरोध नगर्ने गरी नागरिकहरूलाई केही अधिकारहरू प्रदान गरेका थिए । ती अधिकारहरूमा विशेषतः व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता, सभा वा संघ तथा धार्मिक स्वतन्त्रता, कानूनी समानता, शीघ्र तथा सुलभ न्याय, अनिवार्य प्रारम्भिक शिक्षा, सम्पति उपभोग गर्न पाउने अधिकार समावेश भएका थिए । त्यस्तै अधिकारका अलावा उक्त विधानले नागरिकका केही महत्वपूर्ण कर्तव्य समेत तोकेका थिए, जसमा क्षमता अनुसार मुलुकको हितको लागि काम गर्नु, कर तिर्नु, श्री ५ र श्री ३ का सच्चा भक्तिका साथ यस विधान र प्रचलित कानूनको पूर्ण पालना गर्नु हरेक नागरिकको कर्तव्य हुने भन्ने उल्लेख गरिएको थियो । यद्यपि कर्तव्यहरूको व्यवहारिक पालनादेखि बाहेक उक्त कानून प्रचलनमा भने आउन सकेन ।

(ख) नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ मा मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्था

नेपालमा राणा शासनको अन्त्य भई प्रजातन्त्र बहाल भएपछि जारी भएको नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ ले नागरिकहरूका लागि केही महत्वपूर्ण अधिकारको व्यवस्था गरेका थिए । उक्त विधानमा कानूनको अगाडि समानता वा समान व्यवहार तथा संरक्षण प्रदान गर्ने, कुनै पनि आधारमा भेदभाव नगर्ने तथा कुनै कार्य वापत सजाय गर्दा कानूनले तोकेको भन्दा बढी सजाय नगर्ने व्यवस्था गरेको थियो । त्यस्तै उक्त विधानले कसैलाई जवर्जस्ती काममा लगाउन नपाईने तथा १४ वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकालाई कारखानामा काम लगाउन नपाईने व्यवस्था गरेको थियो ।

(ग) नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ मा मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले नागरिकहरूलाई पहिलो अधिकारको रूपमा वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अधिकार प्रदान गरेको थियो । त्यस अन्तर्गत कसैले कसैको व्यक्तिगत अधिकार हनन गर्न नपाईने, मानिसको बेचबिखन गर्न, दास बनाउन वा जवर्जस्ती काममा लगाउन नपाईने, कुनै कसुर गरेमा कानूनले तोकेभन्दा

वढी सजायँ गर्न नपाइने तथा पक्राउ परेको व्यक्तिलाई कानूनले तोकेको सवै प्रक्रिया पुरा गरेर मात्र थुनामा राख्नुपर्ने व्यवस्था थियो । त्यस्तै अन्य अधिकारको रूपमा समानताको अधिकार, राजनैतिक स्वतन्त्रताको अधिकार, धर्म सम्बन्धी अधिकार, सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकार तथा उल्लेखित अधिकारको उल्लंघन भएमा संवैधानिक उपचारको अधिकारको व्यवस्था गरेको थियो ।

(घ) नेपालको संविधान, २०१९ मा मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्था :

नेपालको संविधान, २०१९ ले नागरिकको मौलिक हकको साथै मौलिक कर्तव्यहरूको पनि व्यवस्था गरेको थियो । उक्त संविधानले मौलिक कर्तव्यको अधीनमा रही मौलिक हकको उपभोग गर्न पाउने व्यवस्था गरेको थियो । उक्त संविधानले नागरिकको मौलिक कर्तव्यको रूपमा नेपाल अधिराज्यप्रति आस्था र वफादारी राख्नु पर्ने, आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा अरुको अधिकारको पनि सम्मान गर्नुपर्ने, संविधानको व्यवस्थाको पालना गर्नुपर्ने तथा मुलुकलाई नराम्रो असर पुऱ्याउने काम गर्न नहुने व्यवस्था गरेको थियो । यसैगरी नेपालको संविधान, २०१९ ले नेपाली नागरिकहरूका लागि मौलिक हकको रूपमा समानताको हक, स्वतन्त्रताको हक, देश निकाला विरुद्धको हक, शोषण विरुद्धको हक, धर्म सम्बन्धी हक, सम्पतिको हक तथा संवैधानिक उपचारको हकको व्यवस्था गरेको थियो । यसैगरी नेपालको संविधान, २०१९ ले सार्वजनिक हितको लागि राज्यले मौलिक हकको प्रयोगमा बन्देज लगाउन सक्ने व्यवस्था गरेको थियो ।

३. २०४६ सालको जनआन्दोलन र नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्था:

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले नेपाली जनताको केही महत्वपूर्ण अधिकारहरूको प्रत्याभूति गरेको भएपनि त्यसलाई पञ्चायतकालमा बनेको नेपालको संविधान, २०१९ ले नियन्त्रण गर्नपुग्यो । पञ्चायतकालीन संविधानले अधिकारको अनुपातमा कर्तव्य तथा त्यसका सीमाहरूको व्यवस्था गरेको कारण संविधानले व्यवस्था गरेका अधिकारहरू निष्प्रभावी हुनपुग्यो । त्यसैगरी पञ्चायती कालमा दलहरू माथि प्रतिबन्ध रहेकोले आम नागरिकहरूमा विकास भएको राजनीतिक चेतनाले काम गर्न पाएन । परिणामस्वरूप २०४६ सालमा ऐतिहासिक आन्दोलन भयो र निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको ठाउँमा बहुदलीय व्यवस्था स्थापित हुनपुग्यो । त्यही आन्दोलनले स्थापित गरेको मान्यताको आधारमा नेपाली जनताले नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ प्राप्त गर्‍यो । उक्त संविधानले नागरिकका महत्वपूर्ण अधिकारका रूपमा देहायका अधिकारहरू स्थापित गर्‍यो :

- १) समानताको हक,
- २) स्वतन्त्रताको हक,
- ३) छापाखाना तथा प्रकाशन सम्बन्धी हक,
- ४) फौजदारी न्याय सम्बन्धी हक,
- ५) निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक,
- ६) सुचनाको हक,
- ७) सम्पत्ति सम्बन्धी हक,
- ८) संस्कृति तथा शिक्षाको हक,
- ९) धर्म सम्बन्धी हक,
- १०) शोषण विरुद्धको हक,

- ११) देश निकाला विरुद्धको हक,
- १२) गोपनीयताको हक र
- १३) संवैधानिक उपचारको हक ।

४. ०६२/०६३ को जनआन्दोलन र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्था:

नेपाली जनताको व्यापक सहभागितामा २०६२/२०६३ मा सम्पन्न भएको दोश्रो ऐतिहासिक जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप नेपालको राजनीतिक व्यवस्था र त्यसको संरचनामा व्यापक परिवर्तन आयो । सात दल र ने.क.पा. माओवादी बीच सम्पन्न विभिन्न समझौताहरू, सरकार र ने.क.पा. माओवादी बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको परिणामस्वरूप नेपाली जनताले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ प्राप्त गर्‍यो । उक्त शान्ति सम्झौता र संविधानले एकातिर सशस्त्र द्वन्द्वमा संलग्न पक्षलाई एउटा निश्चित दायरामा सीमित गर्‍यो भने अर्कोतिर राजतन्त्रात्मक मुलुकलाई गणतन्त्रात्मक मुलुकको रूपमा स्थापित गर्ने पर्याप्त पुर्वाधार खडा गर्‍यो । जनताका नाममा जारी भएको यस संविधानले आम नागरिकहरूका देहायका अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेका छन् :

- १) स्वतन्त्रताको हक
- २) समानताको हक
- ३) छुवाछुत तथा जातिय भेदभाव विरुद्धको हक
- ४) प्रकाशन, प्रसारण तथा छापाखाना सम्बन्धी हक
- ५) वातावरण तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी हक
- ६) शिक्षा तथा संस्कृति सम्बन्धी हक
- ७) रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी हक
- ८) सम्पत्तिको हक
- ९) महिलाको हक
- १०) सामाजिक न्यायको हक
- ११) बालबालिकाको हक
- १२) धर्म सम्बन्धी हक
- १३) न्याय सम्बन्धी हक
- १४) निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक
- १५) यातना विरुद्धको हक
- १६) सूचनाको हक
- १७) गोपनीयताको हक
- १८) शोषण विरुद्धको हक
- १९) श्रम सम्बन्धी हक

२०) देश निकाला विरुद्धको हक

२१) संवैधानिक उपचारको हक

५. संविधानसभा र यसका कार्यहरू

मुलुकको मूल कानूनको रूपमा रहने संविधान निर्माण गरी जारी गर्नको लागि जनताद्वारा निर्वाचित निकाय नै संविधानसभा हो। संविधानसभामा जनताका प्रतिनिधिहरूले जनताका वास्तविक सरोकारहरूको वारेमा गम्भीर छलफल गरी संविधानको मस्यौदा गर्छ र अनुमोदनका लागि पुनः जनता समक्ष प्रस्तुत गर्दछ। यसरी संविधान बनाउंदा जनताले संविधान माथि अपनत्वको महशुस गर्दछ, जसले गर्दा संविधान लामो समयसम्म टिक्छ भन्ने मानिन्छ। विश्वको इतिहास हेर्ने हो भने संविधानसभाबाट संविधान बनाउने कार्य फ्रान्सबाट आरम्भ भएको पाईन्छ भने हालसम्म ४२ राष्ट्रको संविधान संविधानसभाबाट जारी भएको पाईन्छ।

नेपालमा संविधानसभाको चर्चा नयाँ होईन। जनताको माग अनुसार तत्कालिन राजा त्रिभुवनले २००७ साल फाल्गुण ७ गते जनताबाट निर्वाचित वैधानिक सभाले तर्जुमा गरेको गणतान्त्रिक संविधान अनुसार शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने घोषणा भएतापनि पछि तत्कालिन राजा महेन्द्रले संविधान मस्यौदा कमिशनबाट संविधान बनाउने कुरा अगाडि ल्याएपछि संविधानसभाबाट गणतान्त्रिक संविधान बनाउने एजेण्डा त्यत्तिकै सेलाएर गयो। केही विरोधका बाबजूद जनतालाई संविधान मस्यौदा आयोगले बनाएका नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५, नेपालको संविधान २०१९ र नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ स्वीकार गर्न लगाईयो, जसबाट जनता सन्तुष्ट नभएको कुरा २०६२/०६३ को जनआन्दोलनले समेत पुष्टि गर्‍यो। उक्त आन्दोलन पश्चात राजनीतिक दलहरू संविधानसभाबाट संविधान निर्माण गर्ने निर्णयमा पुगे र संविधानसभाबाट संविधान नबनेसम्मको अवधिका लागि अन्तरिम संविधान जारी गर्ने विषयमा दलहरू सहमत भए र सोही सहमति बमोजिम २०६३ माघ १ गते नयाँ अन्तरिम संविधान जारी भयो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले नेपाली जनताको आफ्नो लागि आफैँ संविधान बनाउने र भयमुक्त वातावरणमा संविधानसभाको निर्वाचनमा निष्पक्ष र स्वतन्त्रपूर्वक सहभागी हुन पाउने अधिकारलाई प्रत्याभूत गर्‍यो र सोही अनुरूप २०६४ साल चैत्र २८ गते ऐतिहासिक संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भई बहुप्रतिक्षित संविधानसभाको गठन भयो।

यस प्रकार नेपालको सन्दर्भमा नयाँ संविधान निर्माणका लागि जनताबाट प्रत्यक्ष तथा समानुपातिक रूपमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू तथा मन्त्रीपरिषदबाट मनोनित सदस्यहरूको सभा नै संविधानसभा हो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम संविधानसभामा ६०१ जना सदस्य रहने व्यवस्था छ। उक्त सदस्यहरू बढी मत ल्याउनेले निर्वाचन जित्ने प्रत्यक्ष निर्वाचन पद्धति, समानुपातिक निर्वाचन पद्धति अनुसार निर्वाचित र मनोनित रहेका छन्, जस अनुसार २०६४ साल चैत्र २८ गते भएको ऐतिहासिक संविधानसभाको निर्वाचन अन्तर्गत (प्रत्यक्ष निर्वाचन) पद्धतिबाट २४०, समानुपातिक निर्वाचन पद्धतिबाट ३३५ र मन्त्रीपरिषद्को निर्णय बमोजिम मनोनित २६ जना गरी जम्मा ६०१ जना सदस्यहरू रहेका छन्। दीर्घकालीन शान्तिको आधारको रूपमा आम जनभावना समेट्दै नयाँ संविधानको मस्यौदा गरी अनुमोदन गर्नु संविधानसभाको प्रमुख उद्देश्य हो। संविधान निर्माणको प्रयोजनका लागि गठित संविधान सभाका प्रमुख कार्यहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- संविधानको मस्यौदा तयार गर्नु र त्यसमाथि छलफल गरी अनुमोदन गर्नु।

- जनमत संग्रहवाट निर्णय गर्ने विषयहरूको निकर्ण गर्न ।
- संविधानसभाको पहिलो बैठकवाट गणतन्त्र वारे निर्णय गर्नु । हाल मुलुक गणतान्त्रिक राष्ट्रमा रूपान्तरण भईसकेको छ ।
- संघीय स्वरूप अनुसारको राज्यको पुनरसंरचनाको दुइ लो लगाई निर्णय गर्नु ।
- व्यवस्थापिका-संसदको हैसियतमा काम गर्नु ।

संविधानसभाले संविधान निर्माण कार्यलाई सहज र व्यवस्थित बनाउनका लागि आवश्यक विभिन्न समितिहरू बनाउन सक्ने व्यवस्था संविधानसभा नियमावली, २०६५ ले गरेका छन् । उक्त नियमावलीले गरेको व्यवस्था अनुसार संविधानसभा अन्तर्गत एउटा संवैधानिक समिति, दशवटा विषयगत समिति र तीनवटा प्रक्रियागत समितिहरू गठन गरिएका छन् । ती समितिहरूले आफ्नो क्षेत्राधिकार अन्तर्गत पर्ने विषयहरूमा प्रतिवेदन बनाई सभामा पेश गरेकोमा र सो सम्बन्धमा व्यापक छलफल भैसकेको छ । संविधानले तोकेको समयभित्र संविधान निर्माण भई लागू हुनुपर्ने भएपनि राजनीतिक अस्थिरता, आम नागरिकहरूको विविध अपेक्षा, संविधानले सम्बोधन गर्नुपर्ने जटिल विषयहरूको कारण समयमा संविधान बन्न नसेको हुँदा संविधानसभाको अवधि १ वर्ष थप गरी २०६८ साल जेठ १४ गतेसम्मको लागि विस्तार गरिएको छ । सो बमोजिम हाल संविधानसभाले काम गरिरहेको छ ।

६. संविधानसभा विषयगत समितिको प्रतिवेदनमा प्रस्तावित मानवअधिकार तथा मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्थाहरू

सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक :

- सवै व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक छ ।
- कसैलाई पनि मृत्यु दण्ड दिन पाइँदैन ।

स्वतन्त्रताको हक

- कानून बमोजिम बाहेक कसैको पनि वैयक्तिक स्वतन्त्रता हरण गर्न पाइँदैन ।
- कानूनले तोकेको सीमाभित्र रही सबैलाई विचार तथा अभिव्यक्ति, शान्तिपूर्वक भेला हुने, संघसंस्था खोल्ने, राजनीतिक दल खोल्ने, मुलुकभर आवतजावत गर्ने, पेशा, व्यवसाय र रोजगार गर्ने स्वतन्त्रता प्राप्त छ ।

समानताको हक

- कानूनको दृष्टिमा सवै व्यक्ति समान हुन्छ । कसैलाई कानूनको समान संरक्षण र लाभवाट वञ्चित गर्न पाइँदैन ।
- कुनै पनि आधारमा कसै उपर कानूनको प्रयोगमा भेदभाव गर्न पाइँदैन । तर समाजमा पछि परेका वर्गको उत्थान र विकासका लागि विशेष व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।
- कुनै पनि आधारमा राज्यले कसै उपर भेदभाव गर्न पाइँदैन ।
- समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गर्न पाइँदैन ।
- पुर्खौली सम्पतिमा सबै सन्तानको समान हक हुन्छ ।

आमसञ्चार सम्बन्धी हक

- कानूनले तोकेको अवस्थामा बाहेक कुनै पनि समाचार, लेख रचना छापन वा प्रकाशन प्रशारण गर्न पूर्व प्रतिबन्ध लगाउन पाइँदैन ।
- कुनै पनि समाचार, सामग्री प्रकाशन प्रशारण गरे वापत कुनै सञ्चार माध्यमलाई बन्द, जफत वा दर्ता खारेज गर्न पाइँदैन ।
- कुनै लेख, रचना, सम्पादकीय सूचना छापे वा प्रकाशन गरेको विषयमा छापाखाना बन्द जफत वा दर्ता खारेज गर्ने कार्य दण्डनीय मानिन्छ र त्यसबाट पीडित पक्षले उचित क्षतिपूर्तिको दाबी गर्न पाउँछ ।
- कानून बमोजिम बाहेक छापा, विद्युतीय प्रशारण तथा टेलिफोन लगायतका सञ्चारका साधनलाई अवरुद्ध गर्न पाइँदैन ।

न्याय सम्बन्धी हक

- कुनै व्यक्तिलाई पक्राउको सूचना नदिई थुनामा राख्न पाइँदैन ।
- पक्राउ परेको व्यक्तिलाई आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिने, त्यस्तो सल्लाह गोप्य राख्ने तथा कानून व्यवसायीबाट मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न पाउँने हक छ । तर यस्तो अधिकार नजरबन्दमा रहेको गैर नेपाली नागरिक तथा शत्रु राष्ट्रका नागरिकले उपभोग गर्न पाउँदैन ।
- पक्राउ परेको व्यक्तिलाई बाटोको म्याद वाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्छ । साथै त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा राख्न पाइँदैन । तर यस्तो हक निवारक नजरबन्दमा रहेका र शत्रु राज्यको नागरिकलाई प्राप्त हुँदैन ।
- प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेवापत कुनै व्यक्तिलाई सजाय गर्न पाइँदैन । साथै कसूर गर्दाको अवस्थामा कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय गर्न पाइँदैन ।
- कुनै अभियोग लगाईएको व्यक्तिलाई निज माथि लगाएको अभियोग वा कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार मान्न पाइँदैन ।
- कुनै व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै कसूरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा चलाउन र सजाय गर्न पाइँदैन ।
- कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध बोल्न वा साक्षी हुन बाध्य गराउन पाइँदैन ।
- सबै व्यक्तिलाई निज विरुद्ध गरिएको कारबाहीको जानकारी पाउने हक हुन्छ ।
- सबै व्यक्तिलाई निष्पक्ष, स्वतन्त्र र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनवाईको हक छ ।
- असमर्थ पक्षलाई कानूनमा बमोजिम निःशुल्क कानूनी सेवा पाउने हक हुन्छ ।

अपराधका पीडितको हक

- अपराधका पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तहकीकात तथा कारवाही सम्बन्धी जानकारी पाउँने हक हुन्छ ।
- अपराधका पीडितलाई कानून बमोजिम सामाजिक पुनर्स्थापना र क्षतिपूर्ति पाउने हक हुन्छ ।

यातना विरुद्धको हक

- अनुसन्धान वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेका व्यक्तिलाई शारिरीक वा मानसिक यातना दिन वा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न पाइँदैन ।
- यदि शारिरीक वा मानसिक यातना दिएमा वा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरेमा त्यस्तो कार्य दण्डनीय मानिन्छ र उचित क्षतिपूर्ति पाउँने पीडित पक्षको हक हुन्छ ।

निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक

- नेपाल राज्यको सार्वभौमसत्ता र अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल खलल पर्ने पर्याप्त आधार नभएसम्म कसैलाई पनि निवारक नजरबन्दमा राख्न पाइँदैन ।
- नेपाल राज्यको सार्वभौमसत्ता र अखण्डतामा खलल पर्ने, सार्वजनिक दङ्गा फैलाई सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल गम्भीर खलल पर्ने र शत्रु राज्यका नागरिक बाहेक अन्य व्यक्तिको हकमा नजरबन्दमा रहेको व्यक्तिको स्थितिको वारेमा निजको परिवारलाई जानकारी दिनुपर्छ ।
- निवारक नजरबन्द राख्ने अधिकारीले कानून विपरीत वा वदनियतपूर्वक कसैलाई नजरबन्द राखेमा नजरबन्द रहेको व्यक्तिले कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक छ ।

छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको हक

- कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव गर्न पाइँदैन ।
- जातजातिको आधारमा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोग गर्नबाट रोक्न पाइँदैन । जातजातिको आधारमा वस्तु वा सेवा खरीद बिक्री गर्न रोक्न लगाउन पाइँदैन ।
- जातिपातिका आधारमा सामाजिक विभेदलाई प्रोत्साहन हुने प्रकारको प्रचार प्रसार गर्ने वा जातीय भेदभावलाई कुनै किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइँदैन ।
- कसैलाई जातिपातिका आधारमा कुनै काम गर्न बाध्य पार्ने वा कार्यस्थलमा विभेद गर्न पाइँदैन ।
- यस्तो व्यवहार दण्डनीय हुन्छ र पीडित व्यक्तिले कानून बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउँछ ।

सम्पत्ति सम्बन्धी हक

- सबै नागरिकलाई कानूनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने, व्यावसायिक लाभ हाँसिल गर्ने र सम्पत्तिको कारोबार गर्ने हक छ । त्यस्तो सम्पत्तिमा राज्यले प्रगतिशील करको मान्यता अनुसार कर लगाउन सक्छ ।
- गैर कानूनी रूपले आर्जन गरेको सम्पत्ति र कानूनले तोकेको अवस्थामा बाहेक राज्यले कसैको सम्पत्ति प्राप्त गर्न वा अधिग्रहण गर्न पाउँदैन ।
- वैज्ञानिक भूमिसूधारको प्रयोजनका लागि भूमिहिनहरूलाई जग्गा वितरण गर्न जमीन अधिग्रहण गर्दा वा सार्वजनिक हितका लागि राज्यले कसैको सम्पत्ति प्राप्त गर्दा वा अधिग्रहण गर्दा वा कुनै दायित्व सृजना गर्दा कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक सबै नागरिकमा निहित रहेको छ ।

धार्मिक स्वतन्त्रताको हक

- सबै व्यक्तिलाई आफ्नो आस्था अनुसार धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने तथा धर्मबाट अलग हुने स्वतन्त्रताको हक छ । तर कसैले धर्मको नाममा सार्वजनिक शान्ति भङ्ग गर्न, कसैको धर्म परिवर्तन गराउन वा अर्काको धर्ममा खलल पार्ने कुनै काम गर्न पाइँदैन ।
- सबै धार्मिक सम्प्रदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व कायम राखी आफ्नो धार्मिक स्थल र धार्मिक गुठीको सञ्चालन र संरक्षण गर्ने हक छ ।

सूचनाको हक

- सबै नागरिकलाई कानून बमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाहरू बाहेक आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयमा सूचना माग्ने हक प्राप्त छ ।

गोपनीयताको हक

- कानूनद्वारा तोकिएको अवस्थामा बाहेक कुनैपनि व्यक्तिको जीउ, आवास, लिखत, तथ्याङ्क, चरित्र सम्बन्धी विषय गोप्य राख्न पाउँने हक छ ।

शोषण विरुद्धको हक

- सबै व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक प्राप्त छ ।
- धर्म, प्रथा, परम्परा, प्रचलन आदिको नाममा कसैले कसैको शोषण गर्न पाइँदैन ।
- मानिसलाई बेचबिखन गर्न दास बनाउन पाइँदैन । यस्ता कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुन्छ र पीडितसंग पीडकबाट क्षतिपूर्ति भराई पाउने हक छ ।
- सार्वजनिक प्रयोजनका लागि नागरिकलाई अनिवार्य सेवा लगाउने गरी कानून बनाएको अवस्थामा बाहेक कसैलाई निजको ईच्छा वेगर काममा लगाउन पाइँदैन ।

वातावरण सम्बन्धी हक

- सबै व्यक्तिलाई स्वस्थ, स्वच्छ र दीगो वातावरणमा बाँच्न पाउने हक छ ।
- सबै व्यक्तिलाई जलवायु परिवर्तनका दुष्प्रभावबाट सुरक्षित रहन पाउने अनुकूलनको हक छ ।
- वातावरणीय प्रदूषण वा न्हासबाट हुने क्षतिवापत पीडितलाई क्षतिपूर्ति पाउने हक छ ।

शिक्षा सम्बन्धी हक

- सबै नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक छ । प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क पाउँने र सबै नागरिकलाई माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउँने हक छ ।
- विपन्न वर्गका नागरिकलाई कानून बमोजिम उच्च शिक्षासम्म निःशुल्क शिक्षाको हक प्राप्त छ ।
- सबै नेपाली समुदायलाई मातृभाषामा शिक्षा दिनेगरी विद्यालय खोल्ने हक छ ।

भाषा तथा संस्कृति सम्बन्धी हक

- सबैलाई आफ्नो समुदायमा प्रचलित भाषाको प्रयोग गर्ने, आफ्नो समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुने अधिकार छ ।
- नेपालमा बसोबास गर्ने सबै समुदायलाई आफ्नो संस्कृति, भाषा, लिपी, सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने, त्यसको बौद्धिक प्रयोग गर्ने तथा त्यसबाट लाभ लिने हक प्राप्त छ ।

रोजगारी सम्बन्धी हक

- सवै नागरिकलाई कानूनमा निर्धारण भए बमोजिम रोजगारी तथा त्यसको छनौट गर्ने हक प्राप्त छ ।
- सवै बेरोजगार नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम बेरोजगार भत्ता पाउने हक छ ।

श्रम सम्बन्धी हक

- सवै श्रमिकलाई उचित श्रम अभ्यासको हक छ ।
- सवै श्रमिकलाई उचित पारिश्रमिक, सुविधा तथा सामाजिक सुरक्षाको हक छ ।
- सवै श्रमिकलाई ट्रेड यूनियन खोल्ने, त्यसमा सहभागी हुने तथा कानून बमोजिम सामुहिक सौदावाजी गर्ने र हडताल गर्ने हक छ ।

स्वास्थ्य सम्बन्धी हक

- सवै नागरिकलाई निःशुल्क स्वास्थ्य सेवाको हक छ ।
- कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गर्न पाइँदैन ।
- सवै व्यक्तिलाई प्रजनन स्वास्थ्यको हक छ ।
- सवै व्यक्तिलाई सूचित स्वास्थ्य सेवाको हक छ ।
- सवै नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा सामान पहुँचको हक छ ।
- सवै नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाईमा पहुँचको हक छ ।

खाद्य सम्बन्धी हक

- सवै नागरिकलाई खाना तथा खाद्य वस्तुको अभावबाट सुरक्षाको अधिकार छ ।
- सवै नागरिकलाई खाद्य वस्तु माथि अधिकार स्थापित गर्ने हक छ ।

आवास सम्बन्धी हक

- सवै नागरिकलाई उपयुक्त आवासको पहुँचको हक छ ।
- कानून बमोजिम वा अदालतको आदेशले बाहेक कसैलाई पनि आफ्नो वासस्थानबाट हटाउने वा वासस्थानका अधिकार माथि आघात पुऱ्याउने पाइँदैन ।

महिला सम्बन्धी हक

- सवै महिलालाई लैङ्गिक भेदभाव विना वंशको आधारमा पाईने सवै अधिकार पाउने हक छ ।
- महिला विरुद्ध कुनै प्रकारको लैङ्गिक विभेद गर्न पाइँदैन ।
- कुनै पनि नाममा महिला विरुद्ध यौनजन्य लगायत कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गर्न पाइँदैन । ती कार्यहरू दण्डनीय मानिन्छ र त्यस्तो अवस्थामा पीडितले उचित क्षतिपूर्ति पाउने हक सुरक्षित छ ।
- राज्य संयन्त्रको सवै निकायमा महिलाको समावेशी आधारमा समानुपातिक सहभागिताको हक छ ।
- महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदको आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक छ ।

बालबालिका सम्बन्धी हक

- सवै बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित नाम प्राप्त गर्ने र जन्मदर्ताको हक छ ।

- बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट उचित हेरचाह, पालनपोषण लगायतको विकासको हक छ ।
- सबै बालबालिकालाई मातृभाषामा शिक्षा पाउने हक छ ।
- कुनै बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइँदैन ।
- बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण वा बन्धकबाट सुरक्षाको अधिकार छ ।
- बालबालिकालाई दण्ड वा धार्मिक वा अन्य कुनै नाममा दुर्व्यवहार, शोषण वा प्रयोग गर्न पाइँदैन ।
- बालबालिकालाई घर वा विद्यालय वा अन्य कुनै स्थानमा शारिरीक वा मानसिक वा अन्य कुनै प्रकारको यातना दिन पाइँदैन ।
- सबै बालबालिकासंग बालमैत्री न्यायको हक छ ।
- कमजोर स्थितिका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक छ ।
- बालअधिकार विरुद्ध हुने कुनै पनि कार्य दण्डनीय हुन्छ र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट क्षतिपूर्ति भराई पाउने हक हुन्छ ।

दलित समुदाय सम्बन्धी हक

- दलित समुदाय माथि जातिपाती तथा छुवाछुतका आधारमा कुनै पनि स्थानमा कुनै पनि किसिमको भेदभाव गर्न पाइँदैन । यस्तो कार्य कानून बमोजिम अपराध एवं दण्डनीय मानिन्छ र पीडित पक्षलाई उचित क्षतिपूर्ति पाउने हक हुन्छ ।
- राज्य संयन्त्रको सबै निकायमा दलित समुदायको समावेशी समानुपातिक आधारमा क्षतिपूर्ति सहित सहभागिताको हक छ ।
- दलित समुदायलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदको आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक छ ।

परिवार सम्बन्धी हक

- कसैले पनि एक भन्दा बढी पति वा पत्नी राख्न पाइँदैन ।
- सबै व्यक्तिलाई कानून बमोजिम विवाह गर्ने तथा सम्बन्ध विच्छेद गर्ने स्वतन्त्रताको हक छ ।
- विवाह गर्ने पक्षको इच्छा विपरित वा पूर्ण स्वतन्त्र सहमति विना विवाह गर्न गराउन पाइँदैन ।
- परिवार तथा सम्पतिको विषयमा दम्पतिको समान हक हुन्छ ।
- सन्तानको पालनपोषण तथा स्याहार सुसार लगायत सर्वाङ्गिन विकासमा आमा बाबुको समान अधिकार र दायित्व हुन्छ । अभिभावकको सम्मान गर्ने सबै सन्तानको समान अधिकार र दायित्व हुन्छ ।

सामाजिक न्यायको हक

- सामाजिक रूपले पछाडि परेका वर्ग र समुदायलाई समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको पुनर्संरचना तथा सार्वजनिक सेवामा सहभागिताको हक छ ।
- विपन्न वर्ग, अपाङ्ग तथा लोपोन्मुख समुदायको नागरिकको उत्थान र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षा लगायतका विषयमा सकारात्मक विभेदको आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक छ ।

- कृषि कार्यका लागि सबै किसानलाई भूमि माथिको हक वीउविजनको छनौट र संरक्षण, बजारको पहुँचको हक तथा सशक्तिकरण र विकासका लागि विशेष अवसर तथा लाभ प्राप्त गर्ने हक छ ।
- आदिवासी जनजाति, अल्पसंख्यक समुदाय, मधेसी समुदाय, उत्पीडित क्षेत्रलाई आफ्नो पहिचान सहित संस्कृतिको विकास र संरक्षण एवं सशक्तिकरणको लागि प्राथमिकताका साथ विशेष अवसर तथा लाभ प्राप्त गर्ने हक छ ।
- अपाङ्ग भएका व्यक्तिहरूलाई आत्मसम्मानपूर्ण जीवनका लागि सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको हक छ ।
- सबै युवालाई सशक्तिकरण र विकासको लागि विभिन्न क्षेत्रमा विशेष अवसरका साथै राष्ट्रको समग्र विकासमा योगदान गर्न उपयुक्त अवसरको हक छ ।
- विगतको समयमा भएका आन्दोलनका शहीद परिवार, वेपत्ता पारिएका परिवार, घाईते अपाङ्गलाई राज्यको सबै संयन्त्रमा सहभागिता, सरकारी र सार्वजनिक सेवामा विशेष सुविधा, राहत, सामाजिक सुरक्षा र निवृत्तिभरणको हक छ ।

सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी हक

- विपन्न वर्ग, असहाय, अशक्त, असहाय अवस्थामा रहेका एकल महिला, आफ्नो सुरक्षा आफै गर्न नसक्ने व्यक्ति, लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानून बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक छ ।

उपभोक्ताको हक

- सबै उपभोक्तालाई गुणस्तरीय सेवा तथा वस्तु प्राप्त गर्ने हक छ ।
- गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई उचित क्षतिपूर्ति पाउने हक छ ।

देश निकाला विरुद्धको हक

- कुनै पनि नागरिकलाई देश निकाला गर्न पाइँदैन ।

मौलिक हकको कार्यान्वयन र संवैधानिक उपचारको हक

- यस भागद्वारा प्रदत्त शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास, खाद्य, सामाजिक न्याय र सामाजिक सुरक्षाको हकको कार्यान्वयनका लागि राज्यले उपर्युक्त व्यवस्था गर्नेछ ।
- यस भागद्वारा प्रदत्त हकको कार्यान्वयनका लागि आवश्यकता अनुसार राज्यले दुईवर्षभित्र कानून बनाउनेछ ।
- यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि संघीय सर्वोच्च अदालत तथा प्रादेशिक अदालतको क्षेत्राधिकारमा लेखिए बमोजिम कारवाही चलाई अधिकार सुरक्षित गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

७. संविधानसभा विषयगत समितिको प्रतिवेदनमा प्रस्तावित नागरिकका कर्तव्यसम्बन्धी व्यवस्थाहरू संविधानसभा, मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिले देहाय बमोजिमका कर्तव्यहरू नागरिक कर्तव्यका रूपमा प्रस्ताव गरेका छन् :

- राष्ट्रप्रति निष्ठावान हुँदै नेपालको राष्ट्रियता, सार्वभौमसत्ता र अखण्डताको रक्षा गर्नु,
- राष्ट्रिय गोपनीयता कायम राख्नु,
- संविधान र कानूनको पालना गर्नु,
- राष्ट्रले चाहेकाबखत अनिवार्य सेवा गर्नु,

- सार्वजनिक तथा राष्ट्रिय सम्पत्तिको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु,
- कानून बमोजिम कर तिर्नु,
- राष्ट्र, समाज र अन्य कसैको अधिकारमा आघात नपुऱ्याई आफ्नो स्वतन्त्रता र अधिकारको प्रयोग गर्नु,
- श्रमको सम्मान गर्नु,
- आमा, बाबु, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, महिला, अशक्त तथा असहाय, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा मानव समुदायप्रति आदर र सम्मान गर्नु,
- वातावरण संरक्षण र प्राकृतिक, ऐतिहासिक तथा साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु ।

व्यवहारिक अभ्यास: वक्तृत्वकला प्रतियोगिता

१. व्यवहारिक अभ्यासको लागि वक्तृत्वकला प्रतियोगिता आयोजना गर्ने । कार्यक्रमको शीर्षक “नयां संविधानमा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको सवाल” राख्ने ।
२. सहभागीहरूलाई विषयवस्तुको बारेमा स्पष्ट हुन निर्देशन दिने । सहभागिताको लागि सबै समुहलाई अवसर दिने । समय सहभागी संख्याको आधारमा ५ मिनेटदेखि १० मिनेटसम्म कायम गर्ने ।
३. कार्यक्रमको मुल्यांकन गर्नको लागि स्थानीय मानव अधिकारकर्मी/नागरिक समाज/शिक्षाविद्/शिक्षक सम्मिलित ३ जनासम्मको मुल्यांकन समिति बनाउने । मुल्यांकन समितिमा सकेसम्म आयोजक संस्थाको तर्फबाट सहभागिता नजनाउने ।
४. समुह विजेता तथा उपविजेता घोषणा भएपनि सबै समुहलाई प्राप्त मुल्यांकनको आधारमा कुनै न कुनै पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।

पाठ्य अभ्यास

क) देहायका वस्तुगत प्रश्नहरूको उत्तर छनौट गर्नुहोस् ।

क्र. सं.	प्रश्नहरू	वस्तुगत उत्तरहरू		
०१	संविधान राष्ट्रको कस्तो कानून हो ?	मुल कानून	सहायक कानून	नियम कानून
०२	कति वर्षभन्दा मुनीको वालवालिकालाई काममा लगाउन पाईदैन ?	१० वर्ष मुनिको	१२ वर्ष मुनिको	१४ वर्ष मुनिको
०३	नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले कतिवटा धारामा मौलिक हकको व्यवस्था गरेको थियो ?	१२ वटा धारामा	१३ वटा धारामा	१४ वटा धारामा
०४	नेपालको अन्तरिम संविधान, २०४७ ले कतिवटा धारामा मौलिक हकको व्यवस्था गरेको थियो ?	२० वटा धारामा	२१ वटा धारामा	२२ वटा धारामा
०५	हालसम्म कतिवटा मुलुकको संविधान संविधानसभाबाट निर्माण भएका छन् ?	४० वटा मुलुक	४१ वटा मुलुक	४२ वटा मुलुक
०६	नेपालको अन्तरिम संविधान कहिले जारी भयो ?	माघ १, २०६३	माघ २, २०६३	माघ ३, २०६३
०७	नेपालमा संविधानसभाको निर्वाचन कहिले सम्पन्न भयो ?	चैत्र २८, ०६४	चैत्र २९, ०६४	चैत्र ३०, ०६४
०८	संविधानसभा अन्तर्गत कतिवटा समिति गठन गरिएका छन् ?	१० वटा समिति	१२ वटा समिति	१४ वटा समिति
०९	संविधानसभाले कतिवटा धारामा मौलिक हकको व्यवस्था प्रस्ताव गरेको थियो ?	३० वटा धारामा	३१ वटा धारामा	३२ वटा धारामा
१०	संविधानसभाले प्रस्ताव गरेका नागरिकका कर्तव्य कुन हो ?	श्रमको सम्मान	कर तिर्ने	दुवै

ख) देहायको प्रश्नको वर्णनात्मक जवाफ दिनुहोस् ।

संविधानसभा विषयगत समितिको प्रतिवेदनले के कस्तो मौलिक अधिकार र कर्तव्यहरूको व्यवस्था गरेको छ । त्यसमा थप केही सुझाव समावेश गर्नुपर्ने भए सो समेतको आधारमा वर्णन गर्नुहोस् ।

ग) देहायका समस्याको सही समाधान लेख्नुहोस् ।

कागती गाउँको चौतारीमा गाउँलेहरू भेला भएर संविधानसभामा समेटिएको मानव अधिकार तथा मौलिक हकको बारेमा छलफल गर्दै रहेछ । तिनीहरू मानव अधिकार नै वाहियात हो, यसले मानिसलाई विगाने काम गर्छ, तसर्थ हामीलाई मानव अधिकार चाहिँदैन, संविधान भए पुग्छ भन्ने निर्णय गर्न लागदा तपाईं पुग्नुभयो । त्यसपछि तपाईंलाई पनि आफ्नो विचार राख्ने अवसर दियो । यस्तो अवस्थामा तपाईंले गाउँलेहरूलाई संविधान, संविधानसभा तथा संविधानले समेटेनुपर्ने मानव अधिकारको बारेमा कसरी सम्झाउनु हुन्छ? वर्णन गर्नुहोस् ।

द. छलफल

भाग - ३

मानव अधिकार र सूचना सञ्चारका त्यवहारिक पक्षहरू

८ सेसन

१. परिचय

हामीले स्थानीय स्तरमा विभिन्न अधिकारहरूको उल्लंघन भएको सुन्ने गर्छौं । तर त्यस्तो कतिपय घटनाहरू हामीले सुनेको हुँदैनौं भने सुनेका कतिपय घटनाहरू पनि हामीले वास्ता गरिरहेका हुँदैनौं । मुलतः समाजमा मानव अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था विपरित हुने घटनाहरू पनि नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसंग नै सम्बद्ध रहेको हुन्छ । चाहे गाँस, वास कपासका कुराहरू होस् चाहे शासन व्यवस्थामा सहभागिताको कुरा होस्, ती सबै मानवअधिकारका विषयहरू हुन् । त्यस्तै जातीय विभेद, लैङ्गिक विभेद पनि मानव अधिकारका विषयहरू नै हुन् । यस्तो परिस्थितिमा ती सबै अधिकारहरूको रक्षाको सम्बन्धमा आम मानिसहरू सचेत एवं जागरुक हुन आवश्यक छ ।

आफ्नो अधिकार तथा कर्तव्य प्रति मानिस संवेदनशील भएर मात्र पुग्दैन, त्यसलाई बाहिर ल्याउने, ती अधिकार उपभोगका लागि सहज वातावरण बनाउन सम्बन्धित निकायहरूलाई घुम्नुपर्ने कार्य पनि उत्तिकै आवश्यकता पर्दछ । तसर्थ हामीले हाम्रो के कस्तो मानव अधिकार छ भन्ने जानेर मात्र पुग्दैन, त्यसलाई कसरी उपभोग गर्ने र ती अधिकारहरू उल्लंघन भएमा कसरी न्याय पाउन सकिन्छ भन्ने विषयमा पनि जानकारी राख्न आवश्यक छ । मानव अधिकार रक्षाको लागि एकलैको प्रयास निश्चय नै पर्याप्त हुँदैन । त्यसको लागि सबैको प्रयास जरूरी हुन्छ ।

कहिलेकाही मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू ओभेलमा परेर पनि हराउने गर्दछ । मानव अधिकारको दोषीलाई सजाय गर्नको लागि त्यस्तो घटना सबैले थाहा पाउनु तथा त्यसको लागि सबैले आवाज उठाउन अत्यन्तै

आवश्यक हुन्छ । सबैको सयुक्त प्रयासले जिम्मेवार निकायलाई काम गर्न दवाव सृजना हुन्छ । यसको लागि मानव अधिकारकर्मी र सञ्चारकर्मीहरूको सयुक्त प्रयास प्रभावकारी हुनसक्छ । जसरी मानव अधिकार र सञ्चार क्षेत्र एक आपसमा अन्तर्सम्बन्धित छ, त्यसैगरी मानवअधिकारकर्मी र सञ्चारकर्मीहरू बीच पनि घनिष्ठ सम्बन्ध हुनुपर्छ । उल्लेखित उद्देश्य हाँसिल गर्नको लागि यस भागमा हामी स्थानीयस्तरमा मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको पहिचान गर्ने तरिका र आधारहरू, मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूलाई सार्वजनिक गर्ने तरिका र जोखिम न्युनिकरणका उपायहरू, मानव अधिकार र सञ्चारमाध्यम बीचको सम्बन्ध, भूमिका र मानव अधिकार सामग्रीहरूको प्रकाशनका बारेमा चर्चा गर्ने छौं ।

२. समुदायमा मानव अधिकार उल्लंघनको पहिचान कसरी गर्ने ?

समुदायमा विभिन्न किसिमले मानव अधिकारको उल्लंघन तथा ज्यादति हुनसक्छ । समुदायमा उल्लंघन हुनसक्ने अधिकारहरू भनेको मुलतः शिक्षा, स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकार, जातीय तथा लैङ्गिक भेदभाव, कुरीति तथा कु-संस्कारको नाममा यातना, कहिलेकाही राजनीतिक तथा नागरिक अधिकारको उल्लंघन तथा सार्वजनिक सेवामा ढीलासुस्ती लगायतका विषयहरू नै हुन् । तसर्थ मानव अधिकारकर्मीहरूले मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू किन भए ? कुन समस्याले गर्दा त्यस्तो घटनाहरू हुनपुग्यो, त्यो कुन अवस्था वा परिस्थितिमा भयो भन्ने कुराको छानवीन गर्नुपर्दछ । किनकि घटना पछाडिका कारणहरू पत्ता लगाउन सकिएन भने त्यस्तो घटनाहरू हुन नदिने वारे आगामी दिनहरूमा सुधार गर्न नसकिने मात्र होईन, अधिकारकर्मीले आफ्नो लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्दैन । मुलतः अधिकारको व्यवस्था संविधान, कानून तथा मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले गरेको हुन्छ, जसको उल्लंघन भएमा समग्रमा मानव अधिकारको उल्लंघन गरेको मानिन्छ । तसर्थ एउटा अधिकारकर्मीले व्यक्ति वा व्यक्तिको समुहको के कस्ता अधिकारहरू हनन् भए, पीडकले के कस्ता अधिकारहरू हनन् गरे भन्ने कुरा संवैधानिक, कानूनी तथा मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले गरेको व्यवस्थाको आधारमा पहिचान र विश्लेषण गर्नुपर्दछ ।

कस्तो समाजमा कस्तो अधिकार उल्लंघन हुन्छ भन्ने कुराले हाम्रो अध्ययनमा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ । परम्परागत समाजमा जातीय तथा लैङ्गिक भेदभाव, भ्रम शोषण, वोक्सीको नाममा यातना लगायतका विषयसम्बद्ध मानव अधिकारको उल्लंघन तथा ज्यादति हुनसक्छ । विकसित समाजमा आर्थिक शोषण, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरू लगायतका विषय सम्बद्ध अधिकारहरू उल्लंघन हुनसक्छ । यसको लागि अधिकारकर्मीहरूमा एकातिर विषयवस्तुको ज्ञान हुनुपर्छ भने अर्कोतिर घटनाको वारेमा पर्याप्त सूचना हुनुपर्छ । यसो भएमा अधिकारकर्मीलाई कस्तो मानव अधिकार उल्लंघन हो, कस्तो मानव अधिकार ज्यादति हो र कस्तो कार्य अपराध हो भनी पहिचान गर्न सजिलो हुन्छ ।

यतिवेला मानव अधिकारको उल्लंघन राज्यपक्षबाट हुन्छ भन्ने कुरा विर्सन हुँदैन । गैरराज्य पक्षबाट भएका मानव अधिकार विरोधी कार्यहरू या त मानव अधिकार ज्यादति या अपराध नै हुन्छ । यसर्थ हामीले मानव अधिकार

उल्लंघनको मात्र सूचना सार्वजनिक नगरी मानव अधिकार ज्यादतिको र कहिलेकाही अपराधको समेत जानकारी सार्वजनिक गर्नुपर्ने हुन्छ ।

समग्रमा अधिकारमीले मानव अधिकारको उल्लंघन तथा ज्यादतिको पहिचान गर्दा देहायका विषयहरूमा समेत स्पष्ट भएमा पछि सूचना सार्वजनिक गर्दा सहज हुन्छ :

- पीडित (नामथर, उमेर र मिति, प्रकाशित गर्न अनुमति लिनुपर्ने भए सो समेत लिनुपर्छ),
- घटना पछाडिका कारण, उद्देश्य र घटना भएको परिस्थिति लगायत घटनाको यथार्थ विवरणहरू,
- घटनामा संलग्न दोषीहरू
- सम्बन्धित पक्ष वा अधिकारीले के कस्तो कार्य गरेर वा नगरेर घटना भएको हो सो कुरा,
- सूचनाका स्रोतहरू ।

३. मानव अधिकारका घटनाहरूलाई किन र कसरी बाहिर ल्याउने ?

मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाका दोषीहरूलाई सजाय र पीडितलाई न्याय दिन मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू बाहिर ल्याउन आवश्यक हुन्छ । किनकि त्यस्ता घटनाहरू बाहिर नल्याइएमा पीडकले सहजै छुटकारा पाउन सक्छ । यद्यपि त्यस्तो जानकारीहरू बाहिर ल्याउँदा देहायका कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्छ :

- १) मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू बाहिर ल्याउनुको मुख्य उद्देश्य भनेको दोषीलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने हो ।
- २) मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू बाहिर ल्याउँदा त्यसले पीडितलाई भन्ने हानी पुऱ्याउँछ भने त्यस्तो विषय बाहिर ल्याउनु हुँदैन । किनकि सूचना बाहिर ल्याउँदा सूचनादाताहरू (विशेषगरी घटनाबाट पीडित, निजका नातेदारहरू, एवं साक्षीहरू) खतरामा पर्नेगरी कार्य गर्न हुँदैन ।
- ३) मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू बाहिर ल्याउँदा त्यस सम्बन्धी व्यवस्था के छ भन्ने बुझी त्यसको अल्पकालीन र दीर्घकालिन के प्रभाव पर्छ भन्ने कुराको मुल्यांकन गरेर मात्र बाहिर ल्याउनुपर्छ ।
- ४) मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू बाहिर ल्याउँदा सहकर्मीहरू बीच सरसल्लाह आवश्यकता पर्छ भने सो पनि अपनाउनुपर्छ, जसले गर्दा असल निर्णयको अभ्यास गर्न सहज होस् ।
- ५) मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू बाहिर ल्याउँदा त्यस्तो कार्य विश्वसनीय हुन जरूरी हुन्छ । साथै विषयवस्तुको गम्भीरता हेरी कतिपय कुराहरू गोप्य राख्नुपर्ने अवस्था पनि आउन सक्छ । जस्तो पीडितको नाम गोप्य नराखेमा उसको सामाजिक मर्यादामा असर पर्ने हुनसक्छ ।
- ६) मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू बाहिर ल्याउँदा पीडित पक्षको सुरक्षा खतरा हुनसक्छ । यस्तो अवस्थामा स्थानीय स्तरमा सुभक्तवृत्तका साथ अगाडि बढ्नुपर्ने हुन्छ । किनकि मानव अधिकार उल्लंघनको दोषीले अनेक उपाय अपनाएर पीडितको आवाज नै परिवर्तन गरिदिन सक्छ ।
- ७) मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू बाहिर ल्याउँदा घटना सम्बद्ध सूचनाहरू यथार्थपरक विश्लेषणमा आधारित एवं निष्पक्ष हुनुपर्छ ।

माथि उल्लिखित उद्देश्यहरू पुरा गर्नको लागि मानव अधिकार उल्लंघनका कुनै घटना सार्वजनिक गर्नु अगाडि देहायका प्रक्रियाहरू क्रमिक रूपमा पुरा गर्नुपर्छ :

- १) पहिला मानव अधिकार उल्लंघन भएको भनिएको घटनाको स्थलगत सूचना संकलन गर्नुपर्छ । त्यसपछि उक्त घटना मानव अधिकारको विषय हो कि होईन निश्चित गर्नुपर्छ ।
- २) यदि उक्त घटना मानव अधिकारसंग सम्बन्धित हो भने सो घटना के कारणले गर्दा भएको हो र उक्त घटनाले कुन मानव अधिकारको उल्लंघन भयो त्यसको छानवीन एवं पहिचान गर्नुपर्छ ।
- ३) मानव अधिकार उल्लंघनका कारण र प्राप्त सूचनाको सही विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगनु पर्छ ।
- ४) मानव अधिकार उल्लंघन सम्बन्धी सूचना / जानकारी सार्वजनिक गर्नको लागि सामग्री तयार गर्नुपर्छ ।
- ५) सार्वजनिक गरिएको जानकारी पत्रमा सुधार वा परिवर्तनका लागि चालुपर्ने कदम वारे सुभाव वा सिफारिसहरू पनि उल्लेख गर्नुपर्छ ।

४. मानव अधिकारको रक्षा र दीगो शान्तिका लागि सञ्चार माध्यमको जिम्मेवारी र भूमिका के हुनसक्छ ?

सञ्चार माध्यम भनेको सूचना पहिल्याउने माध्यम हो । सञ्चार भनेको एक ठाउँको सूचना अर्को ठाउँसम्म पुऱ्याउनु हो । यसलाई मिडिया पनि भन्ने गरिन्छ । सामान्य अर्थमा मिडिया भनेको सूचना सञ्चार गर्ने निकाय हो भनी बुझ्न सकिन्छ । विशेष अर्थमा भन्ने हो भने मिडिया त्यो निकाय वा विषय हो, जसले विभिन्न श्रोताहरूसंग विभिन्न पद्धतिहरू अवलम्बन गरी विभिन्न सूचनाहरू वा सन्देशहरू प्रसारण गर्दछ । यस अर्थमा मिडियालाई तस्वीर र सूचना, प्रिन्ट मिडिया र इलेक्ट्रोनिक मिडियाको रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

विस्तृत अर्थमा मिडिया त्यो हो, जसले :

- धेरै श्रोताहरूको जानकारीका लागि समाज वारे सूचनाहरू प्रसारण गर्छ ।
- कुनै सामान्य व्यक्तिले गर्न नसक्ने विषयमा अनुसन्धान गरी सुसुचित गर्छ ।
- विभिन्न समाचार तथा सम्पादकीयको माध्यमबाट जनताका विचारहरू प्रभावित बनाउँछ ।
- नागरिकका तर्फबाट सरकारी संस्था वा निकाय लगायत सार्वजनिक जवाफदेहि निकायमा प्रश्न उठाउँछ ।
- केही व्यक्ति वा निकायले वाहिर ल्याउन वा छलफल गर्न नचाहेका विषयहरू खोजवीन गरी प्रकाश कार्य गर्छ ।

वर्तमान अवस्थामा संसार भरिका मानिसहरू समाजलाई प्रभावित पार्ने विषयहरू वारे सूचना साथ साथै विभिन्न व्यक्ति तथा निकायहरूको राय एवं त्यसको सही विश्लेषणका लागि सञ्चार माध्यममा नै निर्भर हुनुपर्छ । समाजको विभिन्न तहमा वसेर काम गरीरहेका व्यक्ति तथा निकायहरूले मिडियाको माध्यमबाट नै स्थानीयदेखि अन्तर्राष्ट्रियसम्मका सूचनाहरू विश्लेषण गरी आफ्नो कार्य क्षेत्र निर्धारण एवं जवाफदेहिता वहन गर्दछ । यसैगरी हामी हाम्रो लक्ष्य पुरा गर्नको लागि सञ्चारको माध्यमबाट आफ्नो कुरा आम जनमानसमा पुऱ्याउंदछौं । यसर्थ आम नागरिकहरूलाई समसामयिक घटनाहरूका अलावा मानव अधिकारको वारेमा जानकारी दिनको लागि सञ्चार माध्यम महत्वपूर्ण माध्यम वन्न सक्छ । समग्रमा मानव अधिकारको रक्षा र दीगो शान्तिका लागि सञ्चार माध्यमले देहायका कार्यहरू माफत भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ :

- **मानव अधिकार सचेतना अभिवृद्धि** : मानव अधिकारको रक्षा र दीगो शान्तिको लागि मिडियाले मानव अधिकारको विषयवस्तुलाई वढी प्राथमिकता दिई सचेतना अभिवृद्धिमा योगदान पुऱ्याउन सक्छ । कुनै विषयवस्तुलाई एकैपटक ठूलो समुहमा विस्तार गर्ने वा प्रसार गर्ने माध्यम पनि मिडिया नै हो । तसर्थ मानव अधिकारलाई पनि एजेण्डाको रूपमा मिडियाले प्रचार प्रसार गरी मानव अधिकार वारे सचेतना अभिवृद्धि गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ, जसबाट मानव अधिकार संस्कृतिको विकासमा योगदान पुन जान्छ ।
- **मानव अधिकारका लागि दवाव सृजना** : मानव अधिकारको वारेमा जानकारी प्राप्त भएपछि नागरिकहरू आफै पनि आफ्नो अधिकार प्रति सचेत हुन थाल्छ । त्यसले मानव अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी भएका व्यक्ति तथा निकायहरूमा दवाव सृजना हुनपुग्छ । सञ्चार माध्यम आफैले पनि मानव अधिकार उल्लंघन तथा ज्यादतिका घटनाहरूलाई जनसमक्ष ल्याएर दोषीलाई कारवाही र पीडितलाई न्यायको लागि दवाव सृजना गर्नसक्छ ।
- **मानव अधिकारका लागि जनवकालत र लविड** : सार्वजनिक चासोका विषय वा कुनै वर्ग वा सम्प्रदाय वा समुहको पीर मर्का सम्बन्धित निकायमा पुऱ्याएर वा सार्वजनिक रूपमा प्रसारित गरेर पीर मर्का हटाउने प्रयास गर्ने कार्यलाई जनवकालत भनिन्छ । कानुनहरूको निर्वाध प्रचलन नभएको अवस्थामा आम नागरिकहरूको अधिकार तथा चासोका विषयहरू प्रभावित हुने भएकोले त्यसको प्राप्तिका लागि नागरिकहरूले संघर्ष गर्नुपर्ने अवस्था पनि आउन सक्छ । मिडियाले मानव अधिकारलाई नै विषयवस्तु बनाएर जनवकालत अभियान नै सञ्चालन गर्न पनि सक्छ, जसबाट मानव अधिकारको कार्यान्वयनमा सकारात्मक दवाव सृजना हुनपुग्छ । समग्रमा जनवकालत कार्यक्रमले मानव अधिकारको रक्षा र दीगो विकासका लागि :
  - सार्वजनिक नीतिलाई जनताको पक्षमा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गराउन सक्छ ।
  - सामाजिक न्याय र मानव अधिकारलाई स्थापित गराउन सक्छ ।
  - सरकारलाई जनताप्रति उत्तरदायि र पारदर्शी बनाउन भूमिका खेल्न सक्छ ।
  - राज्यको स्रोतसाधनमा आम नागरिकको पहुँच विस्तार गर्न सक्छ ।
  - आम नागरिकहरूलाई सूचना दिन तथा सचेत बनाउन सक्छ ।
- **मानव अधिकार प्राथमिकीकरण** : सञ्चार माध्यमले मानव अधिकारलाई प्राथमिकता दिएमा यो विषय राज्यको नै प्राथमिकतामा पर्न बाध्य हुन्छ । मानव अधिकार मानव जातिको आधारभूत आवश्यकता र जीवन पद्धति नै भएकोले यसलाई आफ्नो विषयवस्तुको रूपमा स्थापित गरेर सञ्चार जगतले राज्यको समेत प्राथमिकतामा पार्न बाध्यात्मक स्थिति सृजना गर्नसक्छ ।
- **संयोजन खाडल न्युनिकरण** : सञ्चार जगतले मानव अधिकारको सन्दर्भमा राज्य र अधिकार उपभोक्ता वीच विद्यमान बुझाईमा असमानता, अन्तर र गुनासोहरू वाहिर ल्याई एक अर्कोलाई बुझ्ने वातावरण बनाउन सक्छ । यसको लागि राज्य पक्षको धारणा जनतासम्म पुऱ्याउने र जनताको धारणा राज्यसम्म पुऱ्याउने काम पनि सञ्चार माध्यमले गर्नसक्छ । यसबाट राज्य र जनता वीच मानव अधिकारवारे गुनासाहरूको सञ्चार हुनुका साथै द्विविधा अन्त्य भई मानव अधिकारको विकास र दीगो शान्ति कायम गर्न महत्वपूर्ण योगदान पुनसक्ने देखिन्छ ।

यस्ता धेरै कारणहरू छ, जसले गर्दा स्थानीय स्तरमा कार्यरत गैरसरकारी संस्था तथा समुदायले मिडियासंग सम्बन्ध विस्तार गर्न जरुरी हुन्छ। जनअभियान वकालत लगायत मानव अधिकारको रक्षा र दीगो शान्तिको स्थापनाका लागि मिडियासंग गरिने सहकार्यले देहायका विषयहरूमा सहजता ल्याउन सक्छ :

- आयोजना गरिएका कार्यक्रमको प्रभावकारिता तथा लोकप्रियतामा वृद्धि गर्न।
- मानव अधिकारको विषयमा सार्वजनिक छलफल तथा बहस गर्न प्रोत्साहित गर्न।
- सम्पादन गरिएका विभिन्न कार्यक्रमहरूको प्रचास प्रसारको माध्यमबाट आवश्यक स्रोतहरू संकलन गर्न।

५. मानव अधिकार सम्बन्धी सामग्रीहरूको प्रकाशन : किन, कहाँ र कसरी ?

मानव अधिकार प्रकाशनको प्रमुख उद्देश्य मानव अधिकार शिक्षाको प्रचार प्रसार गर्ने हो। यसका अलावा मानव अधिकार सम्बन्धी प्रकाशनले मानव अधिकार उल्लंघन तथा ज्यादतिका घटनाहरू सार्वजनिक गर्दै आम जनताहरूलाई मानव अधिकार बारे सुसूचित बनाउँछ। यस सन्दर्भमा मानव अधिकार सम्बन्धी प्रकाशन किन कहाँ र कसरी भन्ने विषयमा जानकारी राख्न अत्यन्त आवश्यक हुन्छ।

मानव अधिकार सम्बन्धी सामग्रीहरूको प्रकाशन किन भन्ने सम्बन्धमा यसका उद्देश्यहरू यस प्रकार छ :

- मानव अधिकारको बारेमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था तथा त्यसको सैद्धान्तिक एवं व्यवहारिक पक्षको बारेमा आम नागरिकहरूलाई जानकारी गराउने।
- मानव अधिकारको अवस्थाको बारे यथार्थ अवस्था जानकारी गराउन यस बारे सही अवस्था पहिचान गरी प्रचलनहरू प्रकाशित गर्ने।
- मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको रोकथाम गरी त्यस्ता घटनाका दोषीहरूलाई कारवाही गरी सजाय दिलाउन तथा पीडितलाई न्याय दिलाउन सहयोग गर्ने।
- मानव अधिकारको अवस्थामा सुधार गर्दै मानव अधिकार सुसंस्कृत समाजको विकासमा योगदान गर्ने। यसैगरी मानव अधिकार सम्बन्धी सामग्रीहरूको प्रकाशन कहाँ र कसरी भन्ने सम्बन्धमा देहायका उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ :

- **स्थानीय सञ्चार माध्यम** : मानव अधिकार सम्बन्धी तथ्य एवं सामग्रीहरू स्थानीय सञ्चार माध्यमहरूमा प्रकाशन गर्न सकिन्छ। यसको लागि सबैभन्दा पहिले मानव अधिकार सम्बन्धी स्थानीय चासो र सरोकारका विषयहरूमा प्रकाशन सामग्रीहरू तयार गरी प्रकाशनका लागि उपलब्ध गराउनु पर्छ। घटना वा तथ्य सम्बन्धी विषय भएमा वढी सतर्कता अपनाउनु पर्छ।
- **भित्ते पत्रिका** : मानव अधिकार सम्बन्धी जानकारी स्थानीय समुदायलाई गराउनका लागि स्थानीय स्तरमा भित्ते पत्रिका पनि चलाउन सकिन्छ। यसको लागि अतिरिक्त मिहेनतको आवश्यकता पर्दछ।
- **विभिन्न संघसंस्थाहरूका प्रकाशनमा** : मानव अधिकार सम्बन्धी ज्ञान अभिवृद्धि तथा सूचना आदान प्रदान गर्नको लागि राष्ट्रिय तथा स्थानीय स्तरमा कार्यरत विभिन्न संस्थाहरूले विभिन्न सामग्रीहरू प्रकाशन गरिरहेका हुन्छन्। यस प्रकारका प्रकाशनहरूमा पनि मानव अधिकार सम्बन्धी सामग्रीहरू प्रकाशन गर्न सकिन्छ।
- **विभिन्न राष्ट्रिय निकायहरूको प्रकाशनमा** : मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रिय निकायहरू, जस्तो राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मानव अधिकार केन्द्र, सरकारी कार्यालयका मानव अधिकार शाखाद्वारा प्रकाशित सामग्रीहरूमा पनि स्थानीय मानव अधिकारका विषयहरू प्रकाशन गर्न सकिन्छ।

- आफ्नै पहलमा प्रकाशन : स्थानीय स्तरमा कार्यरत कतिपय संस्था तथा समुदायले आफ्नै पहलमा पनि मानव अधिकार सम्बन्धी सामग्रीहरू प्रकाशन गर्न सक्छ ।

व्यवहारिक अभ्यास: निबन्ध प्रतियोगिता

१. व्यवहारिक अभ्यासको लागि निबन्ध प्रतियोगिता आयोजना गर्ने । कार्यक्रमको शीर्षक “मानव अधिकारको सम्बर्द्धन र संरक्षणमा सञ्चार माध्यमको भूमिका” राख्ने ।
२. सहभागीहरूलाई विषयवस्तुको बारेमा स्पष्ट हुन निर्देशन दिने । सहभागीताको लागि सबै समुहलाई अवसर दिने । समय सहभागी संख्याको आधारमा सामान्य कागजमा हस्तलिखित रूपमा २ देखि ३ पेजसम्मको निबन्ध लेख्न लगाई कार्यक्रम अगावै पेश गर्न लगाउने । तत्पश्चात कार्यक्रममा प्रस्तुत गर्न लगाउने ।
३. कार्यक्रमको मुल्यांकन गर्नको लागि स्थानीय मानव अधिकारकर्मी/नागरिक समाज/शिक्षाविद्/शिक्षक सम्मिलित ३ जनासम्मको मुल्यांकन समिति बनाउने । मुल्यांकन समितिमा सकेसम्म आयोजक संस्थाको तर्फबाट सहभागिता नजनाउने ।
४. समुह विजेता तथा उपविजेता घोषणा भएपनि सबै समुहलाई प्राप्त मुल्यांकनको आधारमा कुनै न कुनै पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।
५. उत्कृष्ट निबन्ध स्थानीय पत्रिकामा प्रकाशन गर्ने व्यवस्था गर्ने ।

पाठ्य अभ्यास

- क) देहायका वस्तुगत प्रश्नहरूको उत्तर छनौट गर्नुहोस् ।

क्र. स.	प्रश्नहरू	वस्तुगत उत्तरहरू		
०१	मानव अधिकारको उल्लंघन कसले गर्छ ?	राज्य पक्षले	गैरराज्य पक्षले	समुदायले
०२	मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू किन सार्वजनिक गर्ने?	पीडकलाई भगाउन	पीडितलाई न्याय दिन	अधिकारवादी देखिन
०३	सञ्चारकर्मीहरूको काम के हो?	सूचना बाहिर ल्याउने	सूचना लुकाउने	सूचना आफू अनुकुल प्रयोग गर्ने
०४	अधिकारकर्मी र सञ्चारकर्मी बीचको सम्बन्ध कस्तो हुनुपर्छ?	सहकार्य	प्रतिस्पर्धा	शंकालु
०५	अधिकारकर्मी र सञ्चारकर्मी बीच कसरी सहयोग आदान प्रदान हुनसक्छ?	पीडक भगाएर	सूचना लुकाएर	सूचना उपलब्ध गराएर

ख) देहायको प्रश्नको वर्णनात्मक जवाफ दिनुहोस् ।

- स्थानीय स्तरमा मानव अधिकारको रक्षा गर्दै मानव अधिकार विरुद्धका घटनाहरू सार्वजनिक गर्न सञ्चारमाध्यमको जिम्मेवारी र भूमिका के हुनसक्छ ? र स्थानीय स्तरमा सञ्चारकर्मीहरूले भोग्नु परेको समस्या समेतको आधारमा विश्लेषणात्मक उत्तर दिनुहोस् ।

ग) देहायका समस्याको सही समाधान लेख्नुहोस् ।

- तपाईंले विगत केही वर्षदेखि बालपत्रकारिता तालिम लिएर बालपत्रिका प्रकाशन गरिरहनु भएको थियो । तपाईं समक्ष गम्भीर मानव अधिकार उल्लंघनका घटना भएकोले न्यायको लागि आग्रह गर्दै उक्त घटना सार्वजनिक गरिदिन निवेदन प्यो । यस्तो अवस्थामा तपाईं के गर्नुहुन्छ र मानव अधिकार पीडितलाई तपाईं के सल्लाह दिनुहुन्छ ?

६. छलफल

भाग -४

मानव अधिकार सम्बन्धी निकायहरू

सेसन १०

१. मानव अधिकार रक्षक बारे:

क) मानव अधिकार रक्षक भनेको को हुन्?

मानव अधिकार रक्षक भनेको त्यस्तो व्यक्ति वा व्यक्ति समुह हो, जसले मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि एकलै वा अरुसंग मिलेर काम गर्दछ। सामान्यतः व्यवहारमा मानव अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिलाई मानव अधिकार कार्यकर्ता, मानव अधिकार पेशाकर्मी, मानव अधिकार अनुगमनकर्ता, मानव अधिकारवादी भन्ने गरिन्छ, यद्यपि तिनीहरू सबैलाई मानव अधिकार रक्षक भन्ने गरिन्छ। मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी घोषणापत्र १९९८ जारी भएपछि मानव अधिकार रक्षक शब्दको प्रयोग बढी भएको पाईन्छ।

मानव अधिकार रक्षक को हो? र को हुनसक्छ भन्ने बारे कुनै विशेष परिभाषा छैन। मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्रले व्यक्ति तथा नागरिकहरूको मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा योगदान पुऱ्याउने व्यक्ति, व्यक्ति समुह वा संगठनलाई मानव अधिकार रक्षक भन्न सकिन्छ। यसरी हेर्दा मानव अधिकारको क्षेत्रमा कुनै न कुनै रूपमा कार्यरत व्यक्ति, व्यक्ति समुह वा संगठन मानव अधिकार रक्षक हुनसक्छ। मानव अधिकार रक्षकको कुनै जाति, लिङ्ग, उमेरको हद, स्थानविशेष, व्यावसायिक लगायत अन्य पृष्ठभूमि हुँदैन भन्ने मानिन्छ। मानव अधिकार रक्षकहरू कुनै सरकारी, गैरसरकारी वा नीजि क्षेत्रसंग पनि आवद्ध रहेको हुनसक्छ। मानव अधिकार रक्षकहरू वैतनिक वा स्वयंसेवकको हैसियतमा कुनै संस्था आवद्ध रहेर मानव अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धन कार्यमा संलग्न हुन पनि सक्छ भने मानव अधिकारलाई पेशा नवनाई समय समयमा मानव अधिकारको क्षेत्रमा संलग्न पनि हुन सक्छ।

ख) मानव अधिकार रक्षकले के गर्न सक्छ ?

विश्वव्यापी रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रभावकारी कार्यान्वयनमा योगदान पुऱ्याउनु मानव अधिकार रक्षकको मुख्य कर्तव्य हो । उल्लिखित कर्तव्यहरू पुरा गर्ने क्रममा मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकारको विश्वव्यापी मान्यताको सम्मान गर्दै के ठीक हो र के गलत हो भनी छुट्ट्याउन सक्ने क्षमताको विकास गर्नु पर्छ । आफूले गर्ने गतिविधिहरू पनि शान्तिपूर्ण बनाउनुपर्छ । उल्लिखित सिद्धान्तहरूको पालना गर्दै मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकारको सम्बर्द्धन, संरक्षण र प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि देहाय बमोजिमका कार्यहरू गर्नसक्छ :

● **सवैको लागि मानव अधिकार**

- मानव अधिकार रक्षकले व्यक्ति वा व्यक्ति समुहका पक्षमा आवाज उठाउन सक्छ ।
- मानव अधिकार रक्षकहरूले मानिसको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरू जस्तो: जीवनको अधिकार, स्वेच्छाचारी गिरफ्तारी तथा थुना, यातना एवं भेदभाव विरुद्धको अधिकारको वारेमा आवाज उठाउन सक्छ ।
- मानव अधिकार रक्षकहरूले मानिसको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरू जस्तो: खान पाउँने, उचित वासस्थान, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार लगायतका अधिकारको पक्षमा आवाज उठाउन सक्छ ।
- मानव अधिकार रक्षकहरूले विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूको अधिकार, जस्तो महिलाको अधिकार, बालबालिकाको अधिकार, अपाङ्ग भएको व्यक्तिहरूको अधिकार, जेष्ठ नागरिकको अधिकार, आदिवासी, जनजाति, विस्थापित, शरणार्थीहरूको अधिकारको वारेमा आवाज उठाउन सक्छ ।

● **हरेक ठाउँमा मानव अधिकार :**

मानव अधिकार रक्षकहरू संसारको हरेक भागमा क्रियाशील हुन्छन्, चाहे त्यो ठाउँ आन्तरिक द्वन्द्वले विभाजित होउन् वा स्थायित्व, चाहे त्यो अप्रजातान्त्रिक होउन् वा प्रजातान्त्रिक, चाहे त्यो अल्पविकसित होउन् वा विकसित, जुनसुकै समस्या भएपनि तिनीहरूले मानव अधिकार सम्बर्द्धन र संरक्षणका लागि काम गर्दछ ।

● **स्थानीय, राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा काम गर्ने :**

बहुसंख्यक मानव अधिकार रक्षकहरूले तिनीहरूको समुदायमा मानव अधिकारको सम्मानमा समर्थन पाउन स्थानीय वा राष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न कार्यहरू गर्दछ । यस्तो अवस्थामा तिनीहरूले स्थानीय अधिकारीहरूलाई मानव अधिकारको ग्यारेण्टी गर्न दबाव दिनसक्छ । केही मानव अधिकार रक्षकहरूले विश्वव्यापी मानव अधिकारको रक्षाको लागि पनि काम गरिरहेको हुन्छ ।

● **मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाको सुचना संकलन तथा प्रचार प्रसार गर्ने :**

मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकार उल्लंघनको अनुसन्धान तथा सूचना संकलन गरी यथार्थमा आधारित भई प्रतिवेदन तयार गर्न सक्छ । तिनीहरूले प्रतिवेदन माथि सार्वजनिक ध्यानाकर्षण तथा सरकारलाई आफ्नो दायित्व प्रति जिम्मेवार बनाउन विभिन्न कार्यहरू गर्न सक्छ ।

● **मानव अधिकार उल्लंघनबाट पीडित हुन पुगेका व्यक्तिको पक्षमा काम गर्ने :**

मानव अधिकार रक्षकहरूको क्रियाकलापको ठूलो भाग मानव अधिकार पीडितहरूको पक्षमा हुनुपर्दछ । मानव अधिकार उल्लंघनको अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने कार्यले वर्तमान अवस्थामा भैरहेको

मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू रोक्ने तथा न्यायका लागि पीडितहरूलाई अदालतसम्म पुग्ने मार्ग खोल्नु पर्छ। कतिपय मानव अधिकार रक्षकहरूले न्यायको लागि पीडितहरूलाई कानूनी सहायता उपलब्ध गराउने कार्यमा संलग्न हुनसक्छ।

- **प्रभावकारी जवाफदेहिता तथा दण्डहिन्ता अन्त्यका लागि कार्य गर्ने :**
मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड वमोजिम राज्यलाई जवाफदेही बनाउन तथा दण्डहिन्ताको अन्त्य गर्ने सन्दर्भमा कार्य गर्न सक्छ। यसका लागि मानव अधिकार रक्षकहरूले विभिन्न अभियान नै सञ्चालन गर्नसक्छ।
- **असल शासन र सरकारी नीति अवलम्बन गर्नको लागि सहयोग :**
मानव अधिकार रक्षकहरूले सरकारलाई मानव अधिकार प्रतिको आफ्नो दायित्व पूर्ण रूपमा वहन गर्न गराउनको लागि सहयोग, प्रोत्साहन तथा दवाव सृजना गर्नसक्छ। मानव अधिकार प्रति राज्यको दायित्वको रूपमा मानव अधिकारको सम्मान गर्ने, संरक्षण गर्ने, सम्बर्द्धन गर्ने र परिपूर्ति गर्ने कार्यहरू पर्दछ। यसका अलावा मानव अधिकार रक्षकहरू असल शासन तथा प्रजातान्त्रिकरणको पक्षमा आवाज उठाउने, भ्रष्टाचार तथा दण्डहिन्ता अन्त्यको लागि विभिन्न कार्यहरू गर्नसक्छ।
- **मानव अधिकार शिक्षा तथा तालिम :**
मानव अधिकार शिक्षा विस्तार तथा सो सम्बन्धी तालिम मानव अधिकार रक्षकहरूको अर्को महत्वपूर्ण सरोकारका विषय हुन्। मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न निकायहरू, जस्तो: सरकारी कार्यालय, सुरक्षा निकाय, न्यायपालिका आबद्ध अधिकारीहरू, कानूनव्यवसायी, सञ्चारकर्मीहरू, नागरिक समाजको प्रतिनिधिहरूलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट मानव अधिकारको बारेमा जानकारी दिनु तथा सचेत बनाउनु पनि मानव अधिकार रक्षकको महत्वपूर्ण कार्य हो। किनकि मानव अधिकार शिक्षा विना मानव अधिकार संस्कारको विकास गर्न सकिँदैन।

ग) के मानव अधिकार रक्षकको न्यूनतम् मापदण्ड छ?

मानव अधिकार रक्षक हुनका लागि त्यस्तो कुनै विशेष योग्यता चाहिँदैन। मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी घोषणापत्रले हामी मध्येका व्यक्तिहरू मानव अधिकार रक्षक हुनसक्ने कुरा स्वीकार गरेको छ। यद्यपि मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकार वारे जानकारी राख्नुपर्दछ। मानव अधिकार रक्षकका न्यूनतम् मापदण्ड यस प्रकार छ :

- **मानव अधिकारको विश्वव्यापकताको स्वीकार्यता :**
मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा उल्लिखित एवं व्यवस्थित अधिकारहरूलाई सर्वव्यापी अधिकारको रूपमा स्वीकार गर्नुपर्छ।
- **को ठीक र को वेठीक छ, त्यसलाई छुट्टयाउन सक्नुपर्छ :**
मानव अधिकार रक्षकहरू वास्तविक अर्थमा मानव अधिकार रक्षक हुनका लागि यसको तर्क ठीक र सकारात्मक हुनुपर्दछ। मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकारको सन्दर्भमा सबैको दायित्व र भूमिकाको सही मुल्यांकन गर्दै ठीक र वेठीक पहिचान गर्ने हैसियत राख्नुपर्छ।

● **शान्तिपूर्ण गतिविधि :**

मानव अधिकारको रक्षाको लागि मानव अधिकार रक्षकहरूले गर्ने हरेक कार्य एवं गतिविधिहरू मानव अधिकार सम्मत एवं शान्तिपूर्ण हुनुपर्छ ।

घ) **शान्तिकालमा मानव अधिकार रक्षकहरूको भूमिका :**

शान्तिकालमा मानव अधिकार रक्षकहरूको भूमिका यसप्रकार हुनसक्छ :

● **मानव अधिकार रक्षाको लागि पहरेदारको रूपमा काम गर्ने :**

द्वन्द्वको समयमा वा मानव अधिकारको व्यापक उल्लंघन तथा ज्यादति भैसकेको अवस्थामा वा तत्पश्चातको अवस्थामा पनि मानव अधिकार रक्षकहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुनसक्छ । द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ उन्मुख हुँदाको अवस्थामा पनि मानव अधिकारको उल्लंघन र ज्यादति नहोला भन्न सकिन्न । यस्तो अवस्थामा मानव अधिकार रक्षकहरू सधैं चनाखो भएर रहनुपर्छ र मानव अधिकारको मुल्य र मान्यता विपरित कार्य गर्नेको विरुद्धमा आवाज उठाईरहनु पर्छ ।

● **मानव अधिकार पीडितहरूको न्यायको लागि वकालत गर्ने :**

नेपालमा द्वन्द्वको नाममा हजारौं व्यक्तिले ज्यान गुमाईसकेको तथा अङ्गभङ्ग भएको तथा लाखौं व्यक्ति त्यसबाट प्रत्यक्ष प्रभावित भैसकेका छन् । यस्तो अवस्थामा शान्ति पश्चात पनि मानव अधिकार रक्षकहरूको भूमिका अत्यावश्यक हुन्छ । राजनीतिक विषयलाई छोडेर मानव अधिकार रक्षकहरूले द्वन्द्वका नाममा मारिएका वा मानव अधिकारको उल्लंघन एवं ज्यादतिबाट पीडित बनेका व्यक्तिको लागि न्याय र दोषी पक्षलाई हुनुपर्ने सजायको वारेमा निरन्तर आवाज उठाईरहनुपर्छ ।

● **मानव अधिकार शिक्षाको विस्तार गर्ने :**

मानव अधिकार उल्लंघन र ज्यादतिका घटनाहरूमा न्युनता ल्याउने अचूक उपाय भनेको नै मानव अधिकार सम्बन्धी चेतना र ज्ञानको विस्तार हो । यस्तो अवस्थामा मानव अधिकार रक्षकहरू मानव अधिकार शिक्षा र चेतना विस्तारको संवाहक बन्नु पर्छ ।

● **मानव अधिकार अभियानको विस्तार :**

मानव अधिकार रक्षकहरूले आफ्नो गतिविधिहरू शहर केन्द्रीत नगरी गाउँगाउँसम्म विस्तार गर्नुपर्छ । गाउँ नै गाउँले भरिएको नेपालमा शान्ति र मानव अधिकारको अभियान गाउँ गाउँमा पुऱ्याउन सके शान्ति र मानव अधिकार सुसंस्कृत समाजको विकासमा ठूलो योगदान हुनसक्छ ।

● **मानव अधिकार सुसंस्कृत समाज र समुन्नत नेपाल निर्माणका लागि योगदान गर्ने:**

भनिन्छ - शान्ति विना मानव अधिकार र मानव अधिकार विना शान्ति सम्भव हुँदैन । शान्ति र मानव अधिकार दुवै मानव जीवन र उन्नतीका लागि अपरिहार्य मानिन्छ । यसको लागि मानव अधिकार रक्षकहरूले शान्ति र मानव अधिकारलाई अभियानको रूपमा संगसंगै अगाडि वढाउन आवश्यक देखिन्छ । अनिमात्र मुलुकमा समुन्नत मानव अधिकार विकास सम्भव हुन्छ ।

२. **मानव अधिकार उल्लंघन, ज्यादती तथा अपराध भएमा के गर्ने ? कहाँ खबर गर्ने ?**

- हामीले अधिल्लो भागमा मानव अधिकारको उल्लंघन, ज्यादति तथा अपराधका वारेमा चर्चा गरिसकेका छौं । सामान्य अर्थमा राज्य पक्षबाट मानव अधिकार विपरितका कार्यहरू भएमा मानव अधिकार उल्लंघन

भएको मानिन्छ । यहाँ राज्य पक्ष भन्नाले सरकारी अधिकारी, सुरक्षा निकायका व्यक्तिहरू लगायत कानून कार्यान्वयन तथा राज्यको तर्फबाट सेवा प्रदान गर्ने व्यक्तिलाई बुझाउँछ ।

- त्यस्तै गैरराज्य पक्ष, जस्तो: विद्रोही, राजनीतिक दल लगायतका समुहबाट हुने मानव अधिकार विपरितका कार्यहरू मानव अधिकार ज्यादति हुन् ।
- कुनै व्यक्ति वा संगठित आपराधिक समुहबाट कानून विपरित गरिने कार्यहरू अपराध हुन् ।
- मानव अधिकारको उल्लंघन वा ज्यादति भएमा विभिन्न निकायहरूमा उजुरी गर्न सकिन्छ । त्यस्ता निकायहरूमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू, सरकारी निकायका मानव अधिकार सम्बन्धी शाखाहरू आदि पर्दछन् ।
- ती निकायहरूले मानव अधिकार उल्लंघन तथा ज्यादतिका सम्बन्धमा परेका उजुरी निवेदनहरूको छानवीन गरी मानव अधिकारको उल्लंघन वा ज्यादति गरेको पाईएमा कानून बमोजिम कारवाही गरी पीडितलाई क्षतिपूर्तिको अनुरोध तथा सिफारिस गर्नसक्छ ।
- अपराधको नियन्त्रण गर्ने कार्यमा सघाउ पुऱ्याउने हामी सबैको कर्तव्य हो । तसर्थ आफू विरुद्ध वा कसै विरुद्ध कुनै अपराध भएमा त्यसको जानकारी वा उजुरी प्रहरीमा दिनुपर्छ ।
- अपराधको उजुरी गर्ने व्यक्तिले आफैँ मुद्दाको पक्ष भएर लड्नु पर्दैन । अपराधको वारेमा सरकार नै पक्ष भएर मुद्दा लड्छ । उजुरीकर्ताले आवश्यकता अनुसार प्रमाण उपलब्ध गराए पुग्छ ।
- अपराधको छानवीन गर्ने काम प्रहरीले गर्छ भने कारवाही प्रक्रिया अगाडि वढाउने कार्य सरकार स्वयंले नै गर्दछ ।

३. मानव अधिकार रक्षाको लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भूमिका के हुन्छ?

क) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापना

शक्तिको प्रयोग गर्ने व्यक्ति वा निकायबाट त्यस्तो शक्तिको दुरुपयोग पनि हुनसक्छ । त्यस्तो शक्ति दुरुपयोग भएमा नागरिकहरूको अधिकार हनन् हुनसक्छ । तसर्थ शक्तिको दुरुपयोग रोक्न तथा राज्यको निकाय तथा त्यसमा कार्यरत अधिकारीहरूलाई मानव अधिकारको सम्मान र पालनाका लागि जिम्मेवार बनाउनका लागि राष्ट्रिय निकायको आवश्यक हुन्छ । यो आवश्यकता पुरा गर्नको लागि नेपालमा २०५३ सालमा मानव अधिकार आयोग गठन गर्ने सम्बन्धी कानून बन्यो । साथै उक्त कानून बमोजिम २०५७ जेष्ठ १३ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापना भयो । हाल नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई अन्य संवैधानिक निकायहरू सरह संवैधानिक निकायका रूपमा मान्यता प्रदान गरेको छ । आयोगले आफ्नो कामकारवाहीलाई सहज बनाउन तथा आम नागरिकहरूको पहुँचमा रहनको लागि ललितपुरको हरिहरभवनमा केन्द्रीय कार्यालय, पूर्वाञ्चलको विराटनगर, मध्यमाञ्चलको जनकपुरमा, पश्चिमाञ्चलको पोखरामा, मध्यपश्चिमाञ्चलको नेपालगञ्जमा र सुदुरपश्चिमाञ्चलको धनगढीमा क्षेत्रीय कार्यालयको स्थापना गरेको छ । त्यस्तै जुम्लाको जुम्लाबजारमा, खोटाङ्गको दिक्तेलमा र रुपन्देहीको वुटवलमा उपक्षेत्रीय कार्यालयहरू स्थापना गरेका छन् ।

सबै मानव जातिका लागि मर्यादा, समानता र न्यायको मान्यता स्थापित गरी मानव अधिकार संस्कारको विकास गर्ने कार्यमा भूमिका खेल्ने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग स्थापनाको लक्ष्य हो । यो आयोग मुलुकमा दण्डहीनताको स्थिति आउन नदिई सबै जनताले आफ्ना अधिकार, समानता, स्वतन्त्रता र सामाजिक न्यायका साथ उपभोग गर्न पाउने नेपाली समाजको लक्ष्य पुरा गर्ने ध्येयका साथ अगाडि बढेको छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको मुलभूत मान्यताहरू यसप्रकार छ :

१. समानता
२. निष्पक्षता
३. सबैको पहुँच
४. उत्तरदायित्व
५. पारदर्शिता
६. स्वतन्त्रता र स्वायत्तता

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले आयोगमा एकजना अध्यक्ष र ४ जना सदस्य रहने व्यवस्था गरेको छ । यसरी आयोगका गठन गर्दा महिला लगायत विभिन्न जातजाति, क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गराउनु पर्दछ । यसरी गठन भएको आयोगको पदाधिकारीहरूको अवधि गठन भएको मितिले ६ वर्षको हुन्छ । आफ्नो पदवाट राजीनामा दिएमा वा समयवधि समाप्त भएमा वा मृत्यु भएमा अध्यक्ष तथा सदस्यहरू आफ्नो पदवाट मुक्त भएको मानिन्छ ।

ख) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार:

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रमुख कार्य हो । सो कार्य पुरा गर्नको लागि उक्त संविधानले आयोगलाई देहाय बमोजिमका अधिकारहरू प्रदान गरेका छन् :

- मानव अधिकार उल्लंघन भएको वा ज्यादति भएको विषयमा कुनै उजुरी वा जानकारी प्राप्त भएमा त्यसको छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषी उपर कारबाही गर्न सिफारिस गर्ने ।
- मानव अधिकारका संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने जिम्मेवारी भएको पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पुरा गर्नुपर्छ । यदि त्यस्तो पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पुरा नगरेको कारण मानव अधिकार उल्लंघन भएमा वा हुने अवस्था आएमा त्यस्तो पदाधिकारी उपर विभागीय कारबाही गर्न सिफारिस गर्ने ।
- मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने व्यक्तिका विरुद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने आवश्यकता भएमा कानून बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने ।
- मानव अधिकारको सचेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने ।
- मानव अधिकारको उल्लंघनकर्तालाई विभागीय कारबाही तथा सजाय गर्न कारण र आधार खुलाई सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्ने ।
- मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कानूनको आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्ने तथा त्यसमा गर्नु पर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने ।

- मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको पक्ष वन्नुपर्ने भएमा त्यसको कारणसहित नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने । त्यस्तै नेपाल पक्ष बनिसकेका कानूनको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा सोको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने ।
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिस वा निर्देशन पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानून बमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख गर्ने ।

उल्लिखित कार्यहरू सम्पन्न गर्नको लागि आयोगले देहाय बमोजिमका कार्यविधिहरू अवलम्बन गर्न सक्छ :

- आयोगले अदालतले जस्तै कुनै व्यक्तिलाई आयोग समक्ष उपस्थित गराई जानकारी वा बयान लिन सक्छ । त्यस्तै घटनाका सम्बन्धमा प्रमाण बुझ्न, दशी प्रमाण दाखिला गर्न लगाउन सक्छ ।
- मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन हुन लागेको वा भइसकेको सूचना प्राप्त भएमा कुनै व्यक्ति, निजको आवास वा कार्यालयमा विना सूचना प्रवेश गर्नसक्छ । यसरी प्रवेश गर्दा खानतलासी लिने तथा मानव अधिकारको उल्लंघनसँग सम्बन्धित लिखत, प्रमाण वा सबुद कब्जामा लिन सक्छ ।
- कुनै व्यक्तिको मानव अधिकार उल्लंघन भइरहेको कुरा जानकारी भई तत्काल कारबाही गर्नुपर्ने भएमा सूचना नदिई सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गरी उद्धार गर्नसक्छ ।
- मानव अधिकार उल्लंघनबाट पीडित भएको व्यक्तिलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश गर्नसक्छ ।
- सैनिक कानूनको अधिकारक्षेत्र भित्र पर्ने विषयमा कारवाही गर्न आयोगलाई अधिकार हुँदैन, तर मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लंघन भएको विषयमा आयोगले कारबाही चलाउन पाउँछ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको नियमले पनि आयोगलाई विभिन्न अधिकारहरू प्रदान गरेका छन्, जुन यस प्रकार छ :
- मानव अधिकार उल्लंघनबाट कोही पीडित भएमा पीडित आफैँ वा निजको तर्फबाट जो कोहीले घटनाको विवरण खोली आयोगमा उजुरी दिन सक्छ । उजुरी दर्ता गराउँदा कुनै दस्तुर लाग्दैन । उजुरी कुनै पनि भाषामा लिखित वा मौखिक रूपमा पनि दिन सकिन्छ । उजुरी आयोगको कार्यालयहरू मध्ये जहाँसुकै पनि दिन सकिन्छ ।
- कसैको मानव अधिकारको उल्लंघन भएको पाइएमा आयोगले पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने र दोषीलाई सजाय गर्ने निर्णय गर्न सक्छ । साथै त्यसको कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकार वा मातहतका सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्छ ।
- मानव अधिकारको उल्लंघन भएको कारणबाट कसैको मृत्यु भएमा आयोगले पीडितलाई एकलाखदेखि तीनलाखसम्म क्षतिपूर्ति भराउनुपर्ने गरी निर्णय गर्नसक्छ ।
- मानव अधिकारको उल्लंघन गरी यातना दिएकोमा आयोगले एकलाखसम्म क्षतिपूर्ति भराउनुपर्ने गरी निर्णय गर्नसक्छ ।
- आयोगले मानव अधिकारको उल्लंघन गरी कसैलाई गैरकानूनी थुनामा राखेकोमा प्रत्येक दिनको एकसयदेखि दुईसय रुपैयाँसम्म क्षतिपूर्ति भराउनुपर्ने गरी निर्णय गर्नसक्छ ।
- मानव अधिकारको उल्लंघन गरी शारीरिक चोटपटक पुऱ्याएमा वा अङ्गभङ्ग गरेमा वा यौन दुर्व्यवहार गरेमा आयोगले पीडितलाई एकलाखसम्म क्षतिपूर्ति भराउनुपर्ने गरी निर्णय गर्नसक्छ ।

- मानव अधिकारको उल्लंघन हुने कुनै पनि आधारमा कसै उपर कानून बमोजिम बाहेक कुनै प्रकारको भेदभाव गरेमा आयोगले पीडितलाई एकलाखसम्म क्षतिपूर्ति भराउनुपर्ने गरी निर्णय गर्नसक्छ ।

४. मानव अधिकारको रक्षाको लागि नेपाल स्थित संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको भूमिका के हुनसक्छ?

क) नेपाल स्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको स्थापना :

राजनीतिक उतारचढाका कारण नेपालको खस्कंदो मानव अधिकारको स्थितिमा सुधार गरी मानव अधिकार संस्कृति विकास गर्नको लागि सहयोग गर्न सन् २००५ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको नेपालमा शाखा स्थापना भएको हो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको प्रमुख उद्देश्य सबैको मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु हो । तत्कालिन नेपाल अधिराज्यको सरकार र मानव अधिकार उच्चायुक्तका बीचमा सन् २००५ को अप्रिलमा भएको सहमति अनुसार उच्चायुक्तको नेपाल स्थित कार्यालयले देहायका कार्यहरू गर्न सक्छ :

- नेपालमा मानव अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पालना भए नभएको कुराको अनुगमन गर्ने,
- नेपाली अधिकारीहरूलाई मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न नीति, कार्यक्रम र उपायहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयनको लागि सल्लाह प्रदान गर्ने,
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सम्बर्द्धन, संरक्षण र प्रतिवेदन लगायत उसको वैधानिक कायदेशिको कार्यान्वयन गर्न सल्लाह र सहयोग प्रदान गर्ने,
- नागरिक समाजका प्रतिनिधि, मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत गैरसरकारी संस्थाहरू र व्यक्तिहरूलाई आफ्नो दक्षताको विषयमा सल्लाहकारी सेवा र समर्थन प्रदान गर्ने,
- नेपालको मानव अधिकारको अवस्थाका बारेमा प्रतिवेदनहरू तयार गरी सम्बद्ध पक्षहरूलाई पेश गर्ने ।

ख) मानव अधिकारको अवस्थामा सुधार गर्न कार्यालयले के के गर्न सक्छ ?

- कुनै पनि सूचना निजी, सार्वजनिक वा कार्यालयका कुनै पनि स्रोतबाट प्राप्त गर्नसक्छ ।
- मानव अधिकार र मानवीय कानून उल्लंघनका आरोपहरूको अनुसन्धान गर्न र त्यस्ता आरोपहरूको जाँच गर्नसक्छ ।
- कार्यालयलाई सूचना उपलब्ध गराउने व्यक्तिहरू जस्तै पीडित, साक्षी, परिवारका सदस्य र अन्य व्यक्तिहरूको संरक्षणको लागि आवश्यक उपायहरू सिफारिस गर्नसक्छ ।
- कार्यालयलाई सूचना उपलब्ध गराउने व्यक्तिहरूलाई सक्षम अधिकारीहरू समक्ष कुनै पनि अभियोग वा उजुरी ल्याउन परामर्श र प्रोत्साहन गर्नसक्छ ।
- सक्षम अधिकारीहरूलाई मानव अधिकार उल्लंघन र अन्य दुर्व्यवहारका घटनाहरूको बारेमा जानकारी गराउन र राष्ट्रिय अधिकारीहरूलाई त्यस्ता घटनाहरूको रोकथाम र उपचारको लागि सल्लाह प्रदान गर्नसक्छ ।
- मानव अधिकारका विषयमा सार्वजनिक प्रतिवेदन र वक्तव्यहरू जारी गर्नसक्छ ।

ग) कार्यालयका कर्मचारीहरूलाई देहाय बमोजिमका ठाउँहरूमा पहुँच हुन्छ :

- पूर्वसूचना विना सबै जेल, बन्दीगृह र केरकार स्थलहरू ।

- प्रहरी र सुरक्षा फौज लगायत केन्द्रीय र स्थानीय अधिकारीहरू ।
- नेपालको संविधानले विशेषाधिकारको सूचना भनि व्यवस्था गरेकोमा बाहेक अन्य आधिकारिक लिखत र सामाग्रीहरू ।
- त्यसका लागि कार्यालयका कर्मचारीले थुनुवा वा थुनामा राखेका कुनै पनि व्यक्तिलाई एकान्तमा भेट्न सक्छ ।
- त्यसका लागि कार्यालयका कर्मचारीले कुनै व्यक्ति, गैरसरकारी क्षेत्रका प्रतिनिधिहरू, निजी संस्थाहरू, अस्पताल र चिकित्सा केन्द्रहरू र आमसंचारसंग कसैको निगरानी बिना सिधै सम्पर्क कायम गर्नसक्छ ।

घ) कार्यालयले को कोसँग काम गर्न सक्छ ?

- उच्चायुक्तको कार्यालयले नेपाल सरकार र यसका केन्द्रीय, क्षेत्रीय र स्थानीय तहका सक्षम निकायहरूसंग संचार, परामर्श र संवादको लागि आवश्यक संयन्त्रहरू स्थापना गर्नसक्छ ।
- उच्चायुक्तको कार्यालयले गैरराज्य पक्ष, गैरसरकारी संस्थाहरू, नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू, सञ्चारकर्मी, वकिल, विश्वविद्यालय, संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निकाय र कार्यक्रमहरू, अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू, कुटनैतिक नियोगहरू र अन्य पक्षसंग संचार र संवाद स्थापना गर्नसक्छ ।

५. मानव अधिकारको रक्षाको लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था तथा नागरिक समाजको भूमिका के हुन सक्छ ?

क) गैरसरकारी संस्था भनेको के हो ?

गैरसरकारी संस्था भनेको नागरिक समाजको वैधानिक, प्रभावकारी एवं साभ्ना संयन्त्र हो । त्यस्तै नागरिक समाज भनेको आम नागरिकहरूको चासो र सरोकारको विषयमा छलफल गरी आवाज उठाउने साभ्ना मञ्च हो । यो स्पष्ट उद्देश्य सहित स्थानीय, राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा कानुनी रूपमा स्थापित भएको हुन्छ भने यससंग आम नागरिकहरूको अधिकार र कर्तव्यको लागि आवाज उठाउने अधिकार हुन्छ । तसर्थ नागरिक समाजलाई आवाज विहिनहरूको आवाज पनि भनिन्छ ।

गैर सरकारी संस्था सामान्यत मुनाफारहित, सरकारी तथा नीजि क्षेत्र वा राजनीतिक दल वा विचारसंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध नहुने खालको हुन्छ । यसको उद्देश्य सामाजिक तथा कानुनी समस्या समाधान गर्न प्रयत्न गर्ने तथा त्यसको लागि नागरिक समाजको रूपमा अन्य प्रजातान्त्रिक संस्था सरह काम गर्ने हुन्छ । वुंदागत रूपमा गैरसरकारी संस्थालाई यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- गैरसरकारी संस्था भनेको गैरसरकारी रूपमा दर्ता भएको, मुनाफारहित सञ्जाल तथा स्वयंसेवी संस्था हो,
- गैरसरकारी संस्था शब्दले यस्तो संस्थालाई समेट्दछ, जुन सरकारी वा नाफामुखी संस्था होईन,
- गैरसरकारी संस्था समाजमा स्थापित रहेका गैर नाफामुखी, संगठित समुह, क्लव वा संस्था हो, जुन राज्य र सरकारबाट स्वतन्त्र हुन्छ,

नेपालमा संस्था दर्ता ऐन, २०३४ वमोजिम सामाजिक, धार्मिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, शैक्षिक, वौद्धिक, शारिरीक, आर्थिक, व्यावसायिक तथा परोपकारी कार्यहरूको विकास एवं विस्तार गर्ने उद्देश्यले स्थापना भएको संस्था, क्लव, मण्डल, परिषद, अध्ययन केन्द्र आदिलाई संस्था भनिन्छ भने उक्त कानून अन्तर्गत यस्तो संस्थाहरूको दर्ता गर्न सकिन्छ । यस प्रकारका संस्थाहरू गैरसरकारी रूपमा रहने भएकोले गैर

सरकारी संस्था भनिएको हो । यसले प्रमुख रूपमा देहाय वमोजिमका कार्य गर्ने भएकोले यसको महत्व दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको छ :

- स्वयंसेवा संस्थाको रूपमा गैर सरकारी संस्थाको भूमिका स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा महत्वपूर्ण हुने भएकोले,
- राजनीतिक तथा आर्थिक संकट वा नागरिक उदासिनता लगायतका अवस्थामा आम नागरिकहरूको चासोका बारेमा तिनीहरूकै स्वयंसेवाको रूपमा काम गरी राष्ट्रिय तथा स्थानीय चासोका विषयमा आम नागरिकहरूलाई जागरुक बनाउने भएकोले,
- आम नागरिकहरूको चासोको बारेमा छलफल गर्ने मञ्च प्रदान गर्ने भएकोले ।

वास्तवमा नागरिक समाजलाई गैरसरकारी संस्था भन्दा केही फरक अर्थमा लिईन्छ । गैरसरकारी संस्था राष्ट्रको कानून अनुसार दर्ता गरिन्छ, र सोही कानून वमोजिम परिचालन हुन्छ । तर नागरिक समाज नागरिकहरूको समुह हो, जुन दर्ता हुँदैन र कानूनी औपचारिकता समेत पुरा गर्न आवश्यक मानिँदैन । यसले कहिल्यै सत्ता र शक्तिको लागि बकालत गर्दैन तर सत्ता र शक्तिमा रहेकाहरूलाई सचेत बनाउने, नागरिकहरू प्रति जवाफदेही बनाउने कार्य गरिरहन्छ ।

मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको रूपमा एम्नेष्टी इन्टरनेशनल, राष्ट्रिय स्तरमा अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक), नेपाल मानव अधिकार संगठन, मानव अधिकार तथा शान्ति समाज मानव अधिकार संरक्षण तथा कानूनी सेवा केन्द्र (हरप्लेस) आदिलाई लिन सकिन्छ भने स्थानीय स्तरमा पनि विभिन्न संस्थाहरू कार्यरत रहेको पाईन्छ । त्यस्तै नागरिक समाजको रूपमा विभिन्न मञ्चहरूलाई लिन सकिन्छ, जस्तो नागरिक आन्दोलन, नागरिक समुह आदि । गैरसरकारी संस्था तथा नागरिक समाजले मानव अधिकारको उल्लंघन भएमा त्यसको अनुगमन गर्ने, स्थानीय स्तरमा मानव अधिकारको अवस्थाको अनुगमन गर्ने कार्यहरू सम्पन्न गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्न सक्छ । त्यस्तै मानव अधिकारको रक्षाको लागि सम्बद्ध पक्षहरूलाई दबाव दिन सक्छ । त्यस्तै निष्पक्ष रूपमा कार्यरत नागरिक समाजले द्वन्द्वको मध्यस्थता गर्न पनि सक्छ । तर तिनीहरूले आफ्नो काम कारवाहीहरूमा निष्पक्षता तथा व्यावसायिकता प्रदर्शन गर्न आवश्यक हुन्छ, अन्यथा तिनीहरूले जनविश्वास गुमाई तिनीहरूको कार्य प्रभावकारी नहुने अवस्था आईपर्दछ ।

६. मानव अधिकारको रक्षाको लागि सरकारी कार्यालय तथा सुरक्षा निकायहरूको भूमिका के हुन्छ?

१. सुरक्षा निकायले पालना गर्नुपर्ने सिद्धान्तहरू

- मानव जातिमा अन्तर्निहित आत्मसम्मानवाट मानव अधिकारको उत्पत्ति भएको हो ।
- अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरू लगायत राज्य तथा त्यसका निकायहरूलाई लागु हुन्छ ।
- कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू वारे जान्न र त्यसलाई पालना गर्न उत्तरदायि छ ।
- कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूले जुनसुकै समयमा पनि मानव अधिकार कानूनको सम्मान र पालना गर्नुपर्दछ ।

- कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूले मानवको आत्म सम्मानको सम्मान तथा सबै व्यक्तिहरूको मानव अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्दछ ।
  - सबै प्रहरीहरूले कानुनी वैधता, आवश्यकता, अविभेदकारीता, समानुपातिकता र मानवताको सिद्धान्तलाई सम्मान गर्नु पर्दछ ।
२. प्रहरीले अनुसन्धान गर्दा पालना गर्नुपर्ने सिद्धान्तहरू :
- प्रहरी अनुसन्धान भित्र मुलभुत रूपमा घटनाका साक्षीहरू, पीडित, दोषी तथा शंकास्पद व्यक्तिहरू पर्दछ । त्यस अन्तर्गत तिनीहरूको बयान, व्यक्तिगत खोजी, सवारी साधन तथा वरपरका वस्तुस्थितीको अवलोकन तथा पत्राचार एवं सञ्चारका साधनहरूमा नियन्त्रण गर्ने कार्यहरू पर्दछन् ।
  - अनुसन्धान गर्ने क्रममा प्रहरीले देहायका विषयहरूलाई ध्यानपूर्वक पालना गर्नु पर्दछ ।
    - सबै व्यक्तिहरूसँग सुरक्षाको अधिकार छ ।
    - सबै व्यक्तिहरूसँग स्वच्छ सुनुवाईको अधिकार छ ।
    - स्वच्छ सुनुवाईबाट दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोषिताको व्यवहार पाउने सबै व्यक्तिको आधारभूत अधिकार हो ।
    - कसैलाई पनि उसको गोप्यता, परिवार घर र पत्राचारमा स्वेच्छाचारी हस्तक्षेपबाट सुरक्षा पाउने अधिकार प्राप्त हुन्छ ।
    - सुचना प्राप्त गर्ने प्रयोजनको लागि आरोपित, साक्षी वा पीडित कसैलाई पनि शारिरीक तथा मानसिक यातना दिन पाइँदैन ।
    - यातना तथा अन्य अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार पूर्ण रूपमा प्रतिबन्धित छ ।
  - कसैलाई बाध्य गरी वा निज वा अरु कसैलाई यातना दिई वा यातना दिने धम्की दिई कुनै कुरा व्यक्त गर्न लगाईएमा त्यस्तो कुरालाई प्रमाणमा लिइँदैन ।
३. कारागार सम्बन्धी कानून र मानव अधिकार
- कुनै पनि व्यक्तिलाई तहकिकात, जाँचवुभ वा पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्नु परेमा थुनुवापुर्जी दिएर मात्र राख्नुपर्छ ।
  - थुनुवा कैदीलाई लिङ्ग, उमेर, रोगी, पागल, अर्ध पागल आदिलाई छुट्ट्याई वेगला वेगलै राख्नुपर्छ ।
  - कारागार भित्र बन्दीलाई नेल वा हत्कडी लगाउन पाइँदैन । तर जेलबाट भागी वेपत्ता भएको वा कैदबाट भाग्ने प्रयास गर्ने, कारागार सम्बन्धी अपराध गर्नेको हकमा उल्लेखित प्रावधान वा व्यवस्था लागु हुँदैन ।
  - थुनामा रहेका शारिरीक वा मानसिक विरामीलाई सरकारी खर्चमा उपचार गराउनु पर्छ ।
  - थुनामा रहेका व्यक्तिहरूले आफन्तहरूसँग भेटघाट तथा पत्र व्यवहारको सुविधा पाउछ ।
  - थुनुवा वा कैदीलाई अदालतमा हाजिर गराई आफ्नो मुद्दाको अवस्थाबारे जानकारी दिनुपर्छ ।
  - म्याद भन्दा बढी थुन्न वा कैद गर्न पाइँदैन । थुनामा रहेका व्यक्तिहरूले उपर्युक्त सम्भेका निकायमा उजुरी वा दरखास्त दिन चाहेमा सो गर्न पाउँछ ।

४. प्रहरी कानून र मानव अधिकार

प्रहरी कानूनले प्रहरी कर्मचारीलाई विना वारेण्ट जुनसुकै सार्वजनिक ठाउँहरूमा देहायका व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेका छन् :

- कानूनले ३ वर्ष वा सो भन्दा बढी सजाय पाउँने अपराध गर्ने व्यक्ति,
- फरार घोषित भएको तर पक्रनुपर्ने व्यक्ति,
- कफर्यु लागेको वेलामा शंकास्पद रूपमा हिँड्ने व्यक्ति,
- मनासिव कारण विना रातको समयमा हात हतियार वा घर फोड्ने हतियार लिएर हिँड्ने व्यक्ति,
- कानून बमोजिम थुनेको ठाउँबाट भाग्ने व्यक्ति,
- नेपाली सेना वा नेपाल प्रहरी फोर्स छाडी भागेको भन्ने मनासिव आधार भएको व्यक्ति,
- प्रहरी कानूनको विरुद्ध हुने गरी अपराध गर्ने व्यक्ति ।

५. स्थानीय प्रशासन कानून र मानव अधिकार :

स्थानीय प्रशासन सम्बन्धी कानून अनुसार प्रमुख जिल्ला अधिकारी (सिडिओ)ले देहायका कार्यहरू गर्नसक्छ ।

• शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने :

- कुनै सभा, जुलुस वा भीडले हिंसात्मक वा ध्वंसात्मक रूप लिई त्यसको कुनै कार्यले शान्ति भंग हुने देखिएमा प्रहरीद्वारा नियन्त्रण गर्न लगाउन सक्छ ।
- सो सम्भव नभएमा प्र.जि.अ. आफै वा मातहतका अधिकृत गई सम्झाई बुझाई गर्नसक्छ ।
- सो गर्दा पनि नभएमा प्रहरीको सहयोगले लाठीचार्ज, अश्रुग्याँस, पानीको फोहरा, हवाई फायर लगायत आवश्यकता र परिस्थिती अनुसार आवश्यक बल प्रयोग गरी शान्ति कायम गर्नसक्छ ।
- सो गर्दा पनि शान्ति कायम नभएमा वा गोली हान्नु पर्ने आवश्यकता देखिएमा सो गर्नु भन्दा अगाडि भिड हटेन भने गोली चलाईने छ भनी स्पष्ट भाषामा बुझ्ने गरी चेतावनी दिई त्यसपछि घुँडा भन्दा मुनी पारी गोली हान्ने आदेश प्र.जि.अ. ले दिन सक्छ ।

• कफर्युको व्यवस्थापन गर्ने :

- शान्ति सुरक्षा कायम गर्नको लागि कफर्यु लगाउने आदेश दिन सक्छ ।
- त्यस्तो कफर्यु आदेश तोड्ने व्यक्तिलाई पक्राउ गरी आफू समक्ष पेश गर्न लगाउन सक्छ ।
- सो गर्दा पनि हिंसात्मक कार्य नरोकिएमा प्र.जि.अ.ले आवश्यक प्रक्रिया पुऱ्याई गोली समेत हान्ने आदेश दिन सक्छ । तर सो भन्दा पहिला सुरक्षाका सबै उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ ।
- गोली हान्ने आदेश दिनु अगाडि भिड हटेन भने गोली चलाईने छ भनी स्पष्ट भाषामा बुझ्ने गरी चेतावनी दिई त्यसपछि घुँडा भन्दा मुनी पारी गोली हान्ने आदेश दिन सक्छ ।

६. यातना विरुद्धको कानून र मानव अधिकार :

- अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्णक्षका सिलसिलामा वा अरु कुनै कारणले थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारिरीक वा मानसिक यातना दिन पाइँदैन । यातना दिएमा वा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरेमा सो वापत क्षतिपुर्ति दिने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।
- यातना भन्नाले अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्णक्षका सिलसिलामा वा अरु कुनै कारणले थुनामा रहेको व्यक्तिलाई दिएको शारिरीक वा मानसिक यातना भन्ने बुझिन्छ ।
- कुनै व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा वा छोड्दा स्वास्थ्य जाँच गरेको हुनुपर्छ ।
- नेपाल सरकारको कुनै कर्मचारीले कुनै व्यक्तिलाई यातना दिएको ठहरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई ऐन बमोजिम उचित क्षतिपुर्ति पाउँने हक छ ।
- यातना दिएको सम्बन्धमा उजुरी परी यातना दिएको ठहरिएमा जिल्ला अदालतले त्यस्तो यातना दिने सरकारी कर्मचारीलाई कानून बमोजिम विभागीय कारवाही गर्न सम्बन्धित विभागलाई आदेश दिन सक्छ ।

व्यवहारिक अभ्यास: चित्रकला प्रतियोगिता

१. व्यवहारिक अभ्यासको लागि चित्र प्रतियोगिता आयोजना गर्ने । चित्रकला प्रतियोगिताको विषयवस्तु “मानव अधिकारको उल्लंघन र त्यसको रक्षाको लागि स्थानीय क्लवले खेल्न सक्ने भूमिका” राख्ने ।
२. सहभागीहरूलाई विषयवस्तुको वारेमा स्पष्ट हुन निर्देशन दिने । सहभागीताको लागि सबै समुहलाई अवसर दिने । इच्छुक सहभागीहरू सबैलाई अवसर दिने । सहभागीहरूलाई विषयवस्तु सम्बन्धी एउटा चित्र लेख्न लगाई कार्यक्रम अगावै पेश गर्न लगाउने । तत्पश्चात कार्यक्रममा चित्रकला प्रदर्शनी गर्ने ।
३. कार्यक्रमको मुल्यांकन गर्नको लागि स्थानीय चित्र कलाकार/मानव अधिकारकर्मी/नागरिक समाज/शिक्षाविद्/शिक्षक सम्मिलित ३ जनासम्मको मुल्यांकन समिति बनाउने । मुल्यांकन समितिमा सकेसम्म आयोजक संस्थाको तर्फबाट सहभागिता नजनाउने । प्रदर्शनी अवलोकन गर्ने दर्शकहरूको टिप्पणीलाई पनि आधार बनाउने ।
४. समुह विजेता तथा उपविजेता घोषणा भएपनि सबै समुहलाई प्राप्त मुल्यांकनको आधारमा कुनै न कुनै पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने । प्रदर्शनीमा अवलोकनकर्ताहरू मध्ये सबैभन्दा बढी अवलोकनकर्ताले उत्कृष्ट ठहऱ्याएको चित्रलाई विशेष पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।

पाठ्य अभ्यास

क) देहायका वस्तुगत प्रश्नहरूको उत्तर छनौट गर्नुहोस् ।

क्र.स.	प्रश्नहरू	वस्तुगत उत्तरहरू		
०१	मानव अधिकार रक्षक को हुनसक्छ?	मानव अधिकार प्रति प्रतिवद्ध	जोसुकै	जागीरि
०२	मानव अधिकार रक्षकले के गर्न सक्छ?	व्यापार व्यवसाय	मानव अधिकार रक्षा	अनावश्यक होहल्ला
०३	मानव अधिकारकर्मीहरूले अपनाउनुपर्ने सिद्धान्त के हो?	ठीक र वेठिकको पहिचान	शान्तिपूर्ण उपाय अवलम्बन	उल्लिखित दुवै
०४	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापना कहिले भयो?	२३ जेठ २०५७	१५ जेठ २०५७	१३ जेठ २०५७
०५	गैरसरकारी संस्था भनेको कस्तो संस्था हो ।	सरकारी निकाय	नाफामुलक	गैरनाफामुलक
०६	प्रहरी कानून अन्तर्गत प्रहरीले पालना गर्नुपर्ने नियम के हो ?	मानव अधिकारको सम्मान	सानातिना घटनामा यातना दिने	आदेश आयो भन्दैमा जे पनि गर्ने ।
०७	कुनै व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा पुन्याउनुपर्ने प्रक्रिया के हो?	शारिरीक जांच	थुनुवा पुर्जा दिने	दुवै
०८	प्रहरीले वारेण्टविना कस्तो व्यक्ति पक्राउ गर्न सक्छ?	सीधासाधा व्यक्ति	फरार व्यक्ति	मानव अधिकारकर्मी
०९	कस्तो अवस्थामा प्र.जि.अ.ले गोली हान्ने आदेश दिन सक्छ?	रीस उठेको वेला	परिस्थिति अनियन्त्रित हुंदा	प्रक्रिया अनुसार धेरै पटक चेतावनी दिएर
१०	यातना दिने व्यक्तिलाई कस्तो सजाय हुन्छ?	कानूनतः विभागीय कारवाही	जन्मकैद	गालीगलौज

ख) देहायको प्रश्नको वर्णनात्मक जवाफ दिनुहोस् ।

- मानव अधिकार रक्षाको लागि मानव अधिकार रक्षकले के गर्न सक्छ? नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको आवश्यकता र अधिकार क्षेत्रको वारेमा चर्चा गर्नुहोस् ।

ग) देहायका समस्याको सही समाधान लेख्नुहोस् ।

- विरुवाटार जाने वाटोको चौवाटोमा राज्यपक्षवाट यातना पाएको कारण पीडित भएको “क” र विद्रोही पक्षवाट सम्पति लुटिएका कारण पीडित भएको “ख” बीच राज्य पक्ष र विद्रोही पक्ष मध्य को दोषी भन्ने विषयमा व्यापक विवाद भैरहेको रहेछ । तिनीहरू आफूआफूमा विवाद समाधान नभएपछि वाटोमा जो आउँछ उसैलाई सोध्ने भनी पर्खेर वसेको अवस्थामा तपाईं पुग्नुभयो र तपाईंलाई सोध्नु भने तपाईं वहांहरूलाई के कसरी सम्झाउनुहुन्छ र न्यायका लागि कहाँ जान भन्नु हुन्छ ? विश्लेषण गर्नुहोस् ।

७. छलफल

भाग - ५

युवा र मानव अधिकार

सेसन ८

१. कस्तो व्यक्तिलाई युवा मानिन्छ ?

युवावस्था त्यो अवस्था हो, जसले बालकको सपना र वृद्धहरूको सम्भनाको प्रतिनिधित्व गर्दछ। यसलाई न त छिटो प्राप्त गर्न सकिन्छ, न त अडाएर नै अडाउन सकिन्छ। यद्यपि के भन्न सकिन्छ भने बालक र उमेरदार दुवैको लागि पुग्न र अडिन चाहेको अवस्था भनेको युवा अवस्था नै हो। यो अवस्थामा नै मानिस शारीरिक र मानसिक रूपमा सबैभन्दा शक्तिशाली अवस्थामा रहेको हुन्छ। तसर्थ युवाहरूलाई भविष्यका कर्णधार, वर्तमानका साभेदार र विकास एवं परिवर्तनका संवाहक पनि भनिन्छ। युवाहरूलाई शिक्षा, अवसर तथा उत्प्रेरणाका माध्यमबाट सही मार्गमा नेतृत्वकर्ताको रूपमा स्थापित गर्न सकिन्छ।

कुन उमेर समुह भित्रका मानिसहरूलाई युवा मान्ने भन्ने सम्बन्धमा विश्वमा एउटै मापदण्ड रहेको पाइँदैन। सयुक्त राष्ट्रसंघले १५-२४ वर्षको उमेर समुहलाई युवा मानेको छ, यद्यपि यो व्यवस्था आलोचनामुक्त नभएको सन्दर्भमा सयुक्त राष्ट्र संघ कै पहलमा सन् २००१ मा सम्पन्न विश्व युवा मञ्च (World Youth "orum) को आयोजनामा सम्पन्न भेलाले तय गरेको Dakar Youth Empowerment Strategy मा उमेरको हद २४ वर्षबाट बढाएर ३० पुऱ्याउन सहमति भयो। उक्त फोरमद्वारा जारी गरिएको डाकार युवा सशक्तिकरण रणनीतिमा भनिएको छ - *विकाशोन्मुख मुलुकका युवाहरूको चुनौती सम्बोधन गर्न युवासम्बन्धी परिभाषालाई परिवर्तन गर्नुपर्छ।* वेलायतको सन्दर्भमा त्यहाँको युवा रोजगार नीतिले १६ वर्ष उमेर समुहका मानिसलाई युवा मानेका छ। त्यस्तै विश्व बैंकको विश्व विकास प्रतिवेदन, २००७ ले १२-२४ वर्ष उमेर समुहका मानिसलाई युवाको श्रेणीमा राख्दै विश्वमा उक्त उमेर समुहका मानिहरू १ अर्ब ५० करोड रहेकोमा ती मध्ये १ अर्ब ३० करोड विकासशील मुलुकहरूमा मात्र रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले सदस्य राष्ट्रको कानूनमा अन्यथा व्यवस्था

गरेको अवस्थामा बाहेक १८ वर्ष उमेर नपुगेका व्यक्ति बालबालिका अन्तर्गत समावेश गर्ने उल्लेख गरेबाट सो उमेरपछि मानिस युवा अवस्थामा प्रवेश गरेको मानिन्छ ।

२. युवाको सवाल र युवाको वर्तमान अवस्था

नेपालको राजनीतिक क्षेत्रलाई हेर्ने हो भने ५० वर्ष नाघेका व्यक्ति युवा नेताको रूपमा स्थापित भैरहेको पाइन्छ भने नेपालका दुर दराजका जनताहरू बालकवाट युवाको व्यवहार हुनै नपाई एकैसाथ वृद्ध हुनुपर्ने अवस्था समेत रहेको सत्य हामी सामु स्पष्ट छ । नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रिय योजना आयोगको तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/०६५-२०६६/०६७) ले १५-२९ वर्ष उमेर समुहका मानिसहरूलाई युवाको श्रेणीमा राखेका छन् । उक्त योजना अनुसार नेपालमा उल्लिखित उमेर समुहका मानिसहरू ६१३१२४८ (२६.५%) रहेको, त्यस मध्ये महिला र पुरुष क्रमशः ५१.८% र ४८.२% रहेको तथा ती मध्ये अपाङ्गताको अवस्थामा ०.४% रहेको उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै युवाहरूको कुल साक्षरता ७०.१% र पूर्ण बेरोजगार ११.४% रहेको तथा कुल युवाहरू मध्ये ८३% ग्रामीण क्षेत्रमा र १७% शहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने गरेको उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी उक्त योजनाले युवाहरूको प्रमुख समस्या र चुनौतीका रूपमा बेरोजगारी तथा अर्ध बेरोजगारी, उच्च महत्वकांक्षा तथा अवसरको कमीका कारण दक्ष युवाहरूको पलायन, आवश्यक जनशक्ति र शिक्षा बीच असन्तुलन र युवा सम्बन्धी स्पष्ट नीति र कार्यान्वयन गर्ने निकायका अभाव रहेको उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी नेपालको राष्ट्रिय युवा नीति २०६६ ले १६-४० वर्ष उमेर समूहका मानिसलाई युवा मानेको छ ।

३. अन्तर्राष्ट्रिय युवा नीतिहरू:

संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले ७ डिसेम्बर १९६५ मा प्रस्ताव नं. २०३७ (२०) पारित गर्दै युवाहरूबीच पारस्परिक सम्मान, शक्ति र जनताबीचको समझदारी अभिवृद्धिका लागि युवा घोषणापत्र, १९६५ मार्फत विभिन्न ६ वटा सिद्धान्त अवलम्बन गरी लागू गर्न सदस्य राष्ट्रहरूबीच आग्रह गरेको थियो ।

- सबै राष्ट्र र जनताबीच सामाजिक प्रगति र शान्ति अभिवृद्धि गरी अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्ति स्थापनाका लागि युवा शक्ति परिचालन गर्ने,
- परिवार, अभिभावक र शिक्षा दीक्षाको माध्यमबाट युवाहरूमा शान्ति, मानवता, स्वतन्त्रता र अन्तर्राष्ट्रिय ऐक्यवद्धता अभिवृद्धि गर्न सूचना प्रवाह गर्ने,
- जात, जाति, भाषा, धर्म, सामाजिक उत्पत्ति र आस्थाका आधारमा युवाहरूमा भेदभाव बिना मानवीय सम्मान र मौलिक मानव अधिकारको संरक्षण गराउने,
- शैक्षिक, साँस्कृतिक र खेलकूद सम्बन्धी क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा युवाहरूका बीच भेदभाव नगर्ने,
- युवाका राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूले अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति सुरक्षा, राष्ट्रहरूबीचको मैत्रीपूर्ण सम्बन्धका साथै जातीय भेदभाव र औपनिवेशीकरणको अन्त्यका लागि विचार आदान प्रदान गर्ने,
- मानव जातिको सुख र सुरक्षित भविष्यको लागि युवाहरूमा उत्तरदायित्व बोध गराई उच्च नैतिक गुणको विकास, शान्तिका आदर्शको खोजी मानवीय मर्यादा एवं स्वतन्त्रताको जानकारी गराई रचनात्मक कार्यमा अभिप्रेरित गर्ने ।

संयुक्त राष्ट्रसंघ तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूले युवाहरूका सम्बन्धमा महत्वपूर्ण प्रस्तावहरू पारित गरी सदस्य राष्ट्रहरूलाई कार्यान्वयनका लागि अनुरोध गरेका छन् । सन् १९९४ मा कायरोमा सम्पन्न जनसंख्या र विकास

सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन (ICPD) ले महिला, बालबालिका तथा युवाहरूका सम्बन्धमा चासो व्यक्त गर्दै उल्लिखित वर्गहरूको उत्थान र विकासमा सम्बन्धित राज्य एवं सरकारलाई ध्यान दिन आह्वान गरेको थियो । यसैगरी Lisbon Declaration on Youth Policies and Programmes, Lisbon, Portugal, 12 August 1998 ले युवाहरूका विभिन्न मुद्दाहरूलाई सशक्त रूपमा उठाएका थिए, जस अन्तर्गत राष्ट्रिय युवा नीतिको तर्जुमा, समाजका हरेक गतिविधि मा युवाहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता, विकासमा युवाहरूको साभेदारी, शान्ति र युवाहरूको भूमिका, शिक्षा र समान पहुँच, रोजगारीको अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार र लागू औषधी दुर्व्यसन विरुद्ध साभेदारी जस्ता विषयहरू समावेश भएका थिए । यसैगरी Dakar Youth Empowerment Strategy (August 2001) ले युवाका मुद्दाका रूपमा शिक्षा, सूचना र सञ्चार प्रविधिको विकास, रोजगारीको अवसर, स्वास्थ्य र जनसंख्या, भोक, गरीबि र ऋण, मानवीय वासस्थान र वातावरण संरक्षण, सामाजिक एकीकरण/समायोजन, शान्तिको संस्कृति, युवा नीति, सहभागिता र अधिकार, वयस्क महिला र बालिका, युवा, खेलकूद र फुसदीला समयका गतिविधिहरू, कार्यान्वयन र अनुगमन, युवाहरूको उत्तरदायित्व/जिम्मेवारी र सरकार एवं नागरिक समाजको उत्तरदायित्व/जिम्मेवारी जस्ता विषयहरू उठाएका थिए । त्यस्तै युवासंग सरोकार राख्ने विषयहरूमा World Programme of Action for Youth to the Year 2000 and Beyond ले युवाका मुद्दाहरूको रूपमा शिक्षा, रोजगार, भोक तथा गरीबि, स्वास्थ्य, वातावरण, लागू औषध, बाल दुराचार, फुसदी समयको गतिविधि, बालिका तथा वयस्क महिला, समाज तथा नीति निर्णय निर्माण प्रक्रियाको जीवनमा युवाहरूको पूर्ण प्रभावकारी सहभागिता पहिचान गरेका थिए भने World Youth Report 2003 ले युवाका देहायका ५ मुद्दाहरू पहिचान गर्दै सो अन्तर्गत विश्वव्यापीकरण, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि, एचआइभी/एड्स, युवा र द्वन्द्व र अन्तर-पुस्ता सम्बन्ध पहिचान गरेका थिए, जसलाई स.रा.संघको महासभाले अवलम्बन गरेका थिए । यसैगरी World Youth Report 2007 ले युवाका ५ मुद्दाहरू अन्तर्गत शिक्षा, रोजगार, गरिबी न्यूनीकरण, स्वास्थ्य र युवा महिलाको अधिकार समावेश गरेका थिए । युवाहरूको चासो र सरोकार पहिल्याउने क्रममा Braga Youth Action Plan of the World Youth Forum of United Nations System (2-6-August, 1998, Braga, Portugal) ले युवाहरूका सरोकारलाई २ भागमा विभाजन गर्दै पहिलो भागमा युवा नीतिहरू, जस अन्तर्गत एकीकृत अन्तरविषय युवा नीति, राष्ट्रिय स्तरमा युवामुखी गैरसरकारी संघसंस्था सहकार्य, युवा गरीबि निराकरण र विकास र दोश्रो भागमा युवा सहभागिता, जस अन्तर्गत सबै युवा मानिसको सहभागिता, युवा आवद्ध संगठनहरू र संयुक्त राष्ट्रसंघीय व्यवस्था, २१ औं शताब्दीका लागि शिक्षा, सामाजिक विकासका लागि युवा रोजगार, युवा, स्वास्थ्य र विकास, मानव अधिकारको सम्बर्द्धनमा युवाहरूको भूमिका, युवा अधिकार वडापत्र र युवा अधिकार सम्बन्धी विशेष समाधीक्षक आदि विषयहरू गरी आवश्यक सिफारिस गरेका थिए । अर्कोतिर International Youth Year: Participation, Development, Peace, Resolutions 40/14 adopted by the General Assembly ले पनि शान्ति, सहभागिता तथा विकास लगायत युवाका सरोकार र चासोका विषयमा महत्वपूर्ण मुद्दाहरू उठाएका थिए भने त्यस्तै राष्ट्रिय युवा नीति अन्तर्राष्ट्रिय परिषद र कतार युवा परिषदको संयुक्त आयोजनामा कतारमा सम्पन्न 'Turning Policy into Action – learning from a decade of experiences in national youth policy formulation, implementation and evaluation' विषयक अन्तर्राष्ट्रिय युवा सम्मेलनले राष्ट्रिय युवा नीतिको विश्वव्यापी राम्रा अभ्यास, अनुभव र विधीहरूका साथै कार्य योजना विकासका सम्बन्धमा छलफल र निष्कर्ष निकाली कार्यान्वयनका लागि सदस्य राष्ट्रहरू समक्ष अनुरोध गरेको थियो ।

विश्वका कतिपय मुलुकका संविधान तथा कानूनले युवा सम्बन्धी व्यवस्था गरेको पाईन्छ । विश्वका केही मुलुकहरूको संविधानमा भएको युवा सम्बन्धी व्यवस्थाहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- भारतको संविधानले राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीति अन्तर्गत धारा ३९ (च) मा राज्यले युवा तथा बाल बालिकालाई शोषण र नैतिकता विपरितका कार्य हुनबाट संरक्षण गर्नु राज्यको कर्तव्य हुने व्यवस्था गरेको छ ।
- जनवादी गणतन्त्र चीनको संविधानले शिक्षा सम्बन्धी अधिकार अन्तर्गत धारा ४६(२) मा राज्यले बालबालिका तथा युवाको शारीरिक, मानसिक तथा नैतिक विकास गर्ने, धारा ४९(३) मा बाबु आमाले बालबालिकाको रेखदेख र शिक्षा दीक्षा दिनु पर्ने तथा बालबालिका जवान भएपछि बाबु आमालाई हेरचाह र मद्दत गर्नु निजहरूको कर्तव्य हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।
- स्वीस महासंघको संविधानको भाग ३ सामाजिक लक्ष्य अन्तर्गत धारा ४९(१) (च) र (छ) मा युवा तथा बालबालिका र काम गर्ने उमेरका मानिसहरूले आफ्नो क्षमता अनुसार शिक्षा हासिल गर्ने अवसर प्राप्त गर्ने र युवा तथा बालबालिकालाई स्वतन्त्र र समाजप्रति उत्तरदायी नागरिक बनाउनका लागि सामाजिक, राजनीतिक र साँस्कृतिक रूपमा राज्यले सहयोग र प्रोत्साहन गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- प्रजातान्त्रिक गणतन्त्र भियतनामको संविधान, १९९२ को धारा ६६ मा परिवार, समाज र राज्यले युवाहरूलाई अध्ययन गर्न, काम गर्न, आराम गर्न, मानसिक तथा शारीरिक विकास गर्न, नैतिक शिक्षा प्रदान गरी राष्ट्रिय परम्परा, समाजवादका आदर्श र मातृभूमिको रक्षाका लागि नागरिक सचेतना फैलाउन युवाहरूलाई अनुकूल वातावरण सृजना गर्ने व्यवस्था गरेको पाईन्छ ।

४. राष्ट्रिय युवा नीति, २०६६

क) पृष्ठभूमि :

नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र शैक्षिक क्षेत्रमा युवाहरूको सक्रिय सहभागिता रहेको छ । साथै कृषि तथा उत्पादनमूलक क्षेत्र र श्रम क्षेत्रमा पनि युवाहरूको उपस्थिति ठूलो छ । तापनि अध्ययन, रोजगारी, जीविकोपार्जन र अवसरको खोजीका लागि धेरै युवाहरू शहर केन्द्रीत मात्र होइन विदेश पलायन हुन बाध्य भएका छन् । विगतमा युवा र उनीहरूका सरोकारका बिषयलाई राज्यका नीति, कानून एवं कार्यक्रमले सही रूपमा सम्बोधन गर्न नसक्दा अवसरको खोजीमा विदेश जाने र उतै पलायन हुने समस्याले विज्ञ र विशेषज्ञको सेवा एवं उर्जाबाट मुलुक स्वयं वञ्चित हुन पुगेको छ । दक्ष र योग्य युवालाई देशभित्र अवसर सृजना गर्न नसक्नुको मुख्य कारण जनशक्तिको माग र शिक्षाबीच तालमेल हुन नसक्नु र प्रभावकारी युवा एवं श्रम नीति नहुनु नै हो ।

ख) युवा नीतिको आवश्यकता

- युवाहरू आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक परिवर्तनका संवाहक भएकोले यस वर्गलाई राष्ट्रिय नीतिबाट विशेष रूपमा सम्बोधन गरी राष्ट्र निर्माणमा अग्रसर गराउन आवश्यकता रहेको ।
- नेपालको हरेक राजनीतिक परिवर्तन, लोकतन्त्रको स्थापना र अन्य सामाजिक आन्दोलनहरूमा युवाहरूको महत्वपूर्ण योगदान रही आएकोले युवासम्बन्धी नीतिको आवश्यकता रहेको ।
- मुलुकको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा साँस्कृतिक रूपान्तरणमा युवा नेतृत्वको सम्भावनालाई मूर्तरूप दिन र राज्य सञ्चालनका हरेक प्रक्रियामा युवाहरूको सक्रिय सहभागितालाई सुनिश्चित गर्न राज्यले ठोस नीति अवलम्बन गर्न आवश्यक रहेको ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम देश विकासमा युवा जनशक्तिलाई परिचालन गर्न राज्यले विशेष नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको ।

- जोखिममा रहेका युवाहरूलाई आवश्यक सहयोग पुऱ्याउन र उनीहरूका अन्तर्निहित क्षमता उजागर गर्न, युवा प्रतिभा पलायनलाई रोक्नको लागि युवा नीति आवश्यक रहेको ।

ग) युवाको परिभाषा :-

नेपालको राष्ट्रिय युवा नीति, २०६६ ले युवा भन्नाले १६-४० वर्ष उमेर समुहका महिला, पुरुष तथा तेस्रो लिङ्गीहरूलाई जनाउने उल्लेख गरेको छ । युवाहरूमध्ये पनि विशेष समूहगत प्राथमिकताहरू अन्तर्गत विशेष समूह र वर्गका युवाका लागि फरक व्यवस्था गरेका छन् । उक्त नीतिले सबै वर्ग, क्षेत्र र तहका युवाहरूको समग्र उत्थान र विकासबाहेक प्राथमिकताको समूह तथा विशेष प्राथमिकताको समूहमा रहेका युवाहरूलाई राज्यको तर्फबाट उपलब्ध गराउने सेवा सुविधामा विशेष प्राथमिकता प्रदान गरी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरेका छन् । सो प्रयोजनका लागि त्यस्ता विशेष समूहगत प्राथमिकताका युवाहरू अन्तर्गत देहायका युवाहरूलाई समावेश गरिएका छन् :

क्र. स.	विशेष समूहगत प्राथमिकता अन्तर्गत परेका युवा	वर्गीकरणका आधारहरू
१	प्राथमिकताको समूह	महिला, आदिवासी, जनजाति, दलित, मधेशी तथा पिछडिएको क्षेत्रमा रहेका युवाहरू ।
२	विशेष प्राथमिकताको समूह	द्वन्द्वपीडित, जोखिममा परेका युवा, अपाङ्गता भएका युवा र सीमान्तकृत अल्पसङ्ख्यक समुदायका युवाहरू ।
३	द्वन्द्वपीडित युवा	२०५२ साल देखि २०६३ मंसिर ५ गते सम्म नेपालमा भएको सशस्त्र द्वन्द्व र पछिल्ला समयका द्वन्द्वमा परी मृत्यु भएका पीडित परिवारका, अङ्गभङ्ग बनाइएका तथा विस्थापित भएका युवाहरू ।
४	जोखिममा रहेका युवा	एच.आई.भी./एड्स सङ्क्रमित, बेचबिखनमा परेका, लागू औषधको प्रयोगकर्ता, यौन व्यवसायमा संलग्न, सडकमा रहेका, मुक्त कर्मैया परिवारका तथा असुरक्षित गन्तव्यका मुलुकहरूमा वैदेशिक रोजगारीमा संलग्न युवाहरू ।
५	अपाङ्गता भएका युवा	सबै प्रकारका शारीरिक र मानसिक अपाङ्गता भएका युवाहरू ।
६	सीमान्तकृत अल्पसङ्ख्यक समुदायका युवा	भौगोलिक विकटता, जातीय, भाषिक, सांस्कृतिक, क्षेत्रीय, वर्गीय तथा लैङ्गिक आधारमा राज्य तथा गैरराज्यका सेवा सुविधाबाट वञ्चित, सीमान्तकृत तथा राष्ट्रिय विकासको मूल प्रवाहमा आउन नसकेका अन्य युवाहरू ।

घ) युवा सम्बन्धमा दीर्घकालीन सोच र लक्ष्य :

- **दीर्घकालीन सोच** : युवाहरूको आधारभूत अधिकारहरूको प्रत्याभूति गर्दै युवा सशक्तिकरणको माध्यमबाट सामर्थ्यवान, उद्यमशील, सिर्जनशील तथा वैज्ञानिक एवं सकारात्मक सोचयुक्त समृद्ध युवा तयार गर्ने । सो माध्यमबाट राष्ट्रको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक जीवनमा अर्थपूर्ण योगदान दिन सक्ने गरी युवाहरूलाई नेतृत्वदायी भूमिकामा स्थापित गर्ने ।
- **लक्ष्य** : सार्थक सहभागिता, क्षमता र नेतृत्व विकासको माध्यमबाट युवाहरूलाई राष्ट्रिय विकासको मूलधारमा समाहित गर्ने । सो माध्यमबाट समृद्ध, आधुनिक र न्यायपूर्ण नेपाल निर्माण गर्न युवाहरूको भूमिका र तिनीहरूमा रहेको अन्तर्निहित क्षमतालाई गुणात्मक बनाउने ।

ड) युवा नीतिका उद्देश्यहरू :

- राष्ट्र निर्माण एवं राष्ट्रिय विकासमा युवाहरूको भूमिका र सम्भाव्यताको विकास र विस्तार गर्ने,
- युवावर्गमा सिर्जनशीलता, उद्यमशीलता र नवीनतम् नवोन्वेशी क्षमताको विकास उनीहरूमा रहेको अन्तर्निहित क्षमता बाहिर ल्याउने,
- श्रमप्रति सम्मानगर्ने संस्कृतिको विकास गर्दै युवाहरूको शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, नैतिक तथा संवेगात्मक पक्षको समुचित विकास गरी उच्च मनोबलयुक्त, नैतिकवान, सुसंस्कृत, सिर्जनशील तथा व्यावसायिक रूपमा दक्ष युवा तयार गर्ने,
- युवाहरूका आधारभूत अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्दै उत्पादनशील स्रोतहरूमा युवा वर्गको पहुँचलाई वृद्धि गरी नीति निर्माण, निर्णय एवं कार्यान्वयन प्रक्रियामा नेतृत्व क्षमता विकास गर्ने,
- प्राथमिकताको समूह तथा विशेष प्राथमिकताको समूहमा परेका युवाहरूलाई सकारात्मक विभेदको माध्यमबाट सशक्तीकरण गरी विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउने ।

च) नीतिहरू

- युवाहरूलाई परिवर्तनका संवाहक र दिगो विकासका उत्प्रेरक शक्तिको रूपमा विकास गर्न राष्ट्र, राष्ट्रियता, राष्ट्रिय एकता, राष्ट्रिय अखण्डता, लोकतन्त्र र मानवाधिकारका आधारभूत सिद्धान्त एवं मूल्य मान्यताहरू बोध गराउने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- देशको आर्थिक, सामाजिक तथा शासकीय पद्धतिको रूपान्तरणको प्रक्रियामा युवाहरूको भूमिकालाई उच्च महत्व दिँदै सो प्रक्रियामा युवाहरूको संलग्नतालाई बढावा दिने ।
- युवाहरूलाई उनीहरूको उमेर समूहको आवश्यकतालाई दृष्टिगत गर्दै खास गरी शिक्षा आर्जन तथा वृत्तिको अवसरको खोजीमा रहेका युवाहरूलाई लक्षित गरी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न विशेष जोड दिने ।
- समाजमा विद्यमान गरिबी, अशिक्षा, छुवाछुत, कुरीति, विभेद र विषमता जस्ता समस्याहरू हटाउन युवा परिचालन गर्ने नीति लिने ।
- सबै जातजाति, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, वर्ग र क्षेत्रका युवाहरूको सशक्तीकरण र विकासका लागि समान अवसरहरूको सिर्जना गरी विविधताको उपयोग अनुकूल वातावरण तयार गर्ने ।
- मुलुकको भौगोलिक, सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाबारे जानकारी दिलाउँदै राष्ट्रको विकासमा युवाहरूलाई स्वयंसेवकको रूपमा सहभागी गराउने कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिने ।
- युवाहरूमा सकारात्मक एवं वैज्ञानिक विचार र सोचको विकास गर्न अध्ययन, अनुसन्धान र युवामैत्री वातावरणको सिर्जना गरी युवा परिचालन कार्यक्रमका माध्यमबाट युवाहरूको क्रियाशीलता बढाउने ।
- विभिन्न क्षेत्रका प्रतिभावान् युवाहरूलाई देशभित्रै वृत्तिविकासका अवसरहरूको सिर्जना गरी प्रतिभा पलायन हुनबाट जोगाउने वातावरण सिर्जना गर्ने ।
- खेलकुदलाई व्यावसायीकरण, आधुनिकीकरण र वैज्ञानिकीकरण गर्दै यसलाई विकासको अभिन्न अङ्गका रूपमा लिई उचित स्रोतको परिचालनबाट युवाहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धामा सक्षम बनाउनुका साथै खेलाडीहरूको वृत्तिविकास एवं व्यावसायिकताको विकासमा जोड दिने ।
- विश्वव्यापीरूपमा विस्तार हुँदै गइरहेको दुर्व्यसनमूलक र गैरसामाजिक क्रियाकलापहरूबाट नेपाली युवाहरूलाई मुक्त गर्दै युवाहरूमा सकारात्मक सोच र संस्कृतिको विकास गर्ने तर्फ सामाजिक प्रयासहरू लक्षित गर्ने ।
- प्राथमिकताको समूह तथा विशेष प्राथमिकताको समूहमा रहेका युवाहरूलाई राज्यको तर्फबाट उपलब्ध हुने सेवा सुविधामा विशेष प्राथमिकता प्रदान गरी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।

छ) युवा नीतिका प्रमुख कार्यनीतिहरू

उल्लिखित नीति कार्यान्वयन गर्नका लागि उक्त नीतिले देहाय बमोजिमका कार्यनीतिहरू समेत तर्जुमा गरेका छन् :

- जीवनयापनका आधारभूत अधिकारको सुनिश्चिता ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य तथा परिवार कल्याणको सुनिश्चितता ।
- सामाजिक सुरक्षा र रोजगारीको सुनिश्चितता ।
- युवाको सशक्तिकरण तथा नेतृत्व विकास ।
- सहभागिता तथा परिचालन ।
- कला, संस्कृति, खेलकुद तथा मनोरञ्जन ।
- लागू पदार्थ दुर्व्यसन नियन्त्रण ।
- मानव तस्करी तथा मानव बेचबिखन नियन्त्रण ।
- वातावरण संरक्षण र दिगो विकासमा युवा सहभागिता ।
- विज्ञान तथा सूचना प्रविधिमा युवाको पहुँच ।
- अपराध तथा हिंसामा संलग्नताबाट युवालाई मुक्त गर्ने ।
- दिगो शान्ति स्थापना र द्वन्द्व समाधानमा युवा सहभागिता ।
- समविकास ।
- विशेष समूहगत प्राथमिकताहरू र साभेदारी ।

ज) संस्थागत व्यवस्था :-

- **सरकारी क्षेत्र :** यस युवा नीतिको कार्यान्वयनका लागि छुट्टै ऐनको व्यवस्था गरी एक स्वशासित एवं कार्यकारी राष्ट्रिय युवा परिषद्को गठन गरिने गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । परिषद्को केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म संरचनात्मक व्यवस्था मिलाई परिषद्मा पदाधिकारीको नियुक्ति तथा मनोनयन गर्दा समानुपातिक समावेसी प्रतिनिधित्व गराउने र सबै तहमा ३३ प्रतिशत महिलाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
- **गैर सरकारी क्षेत्र :** युवासम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न युवा सङ्घ/सङ्गठनहरू, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सङ्घ-संस्थाहरू, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज र स्थानीय निकायहरूलाई साभेदारको रूपमा लिई प्रोत्साहन तथा परिचालन गरी उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

भन) अनुगमन र मूल्यांकन :

यस राष्ट्रिय युवा नीति कार्यान्वयन गर्दा यसले प्राप्त गर्ने प्रतिफल र उद्देश्यहरू पुरा भयो कि भएन सो को अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्रका रूपमा नेपाल सरकारको युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय रहने र यो नीति प्रत्येक ५ वर्षमा नियमितरूपमा पुनरावलोकन गरी परिमार्जन र सुधार गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

५. नेपालको संविधान तथा संविधानसभा प्रतिवेदनमा युवा सम्बन्धी व्यवस्थाहरू :

नेपाल अहिले संविधान निर्माणको महान अभियानमा रहेको छ । समाजमा रहेका विभिन्न वर्ग, समुदाय तथा क्षेत्रको सरोकारका विषयहरूलाई संविधानमा स्थापित गर्नको लागि सिङ्गो संविधानसभा लागि परेको छ । नयाँ संविधान निर्माणका सम्बन्धमा युवाहरूको चासो र सरोकारका विषयहरू पनि उत्तिकै सबल रूपमा उठी रहेका छन् । संविधान निर्माण कार्यलाई व्यवस्थित र सहज बनाउनका लागि संविधानसभाले १ वटा संवैधानिक समिति, १० वटा विषयगत समितिहरू र ३ वटा प्रक्रियागत समितिहरू गठन गरेका छन् । ती समितिहरू मध्ये संवैधानिक समिति र सबै विषयगत समितिहरूले आ-आफ्नो विषयमा विषयगत प्रतिवेदनहरू बुझाईसकेको छ । उक्त समितिको प्रतिवेदनमा समेटिएका युवा तथा युवासंग सम्बन्धित विषयहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

अवधारणा पत्र	मस्यौदा	प्रस्तावित थप व्यवस्था
<p>१. संवैधानिक समिति</p> <ul style="list-style-type: none"> • देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक समस्याहरूलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने संकल्प गर्ने। • प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतांत्रिक व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक हक, मानव अधिकार, पूर्ण प्रेम स्वतन्त्रता तथा कानूनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतांत्रिक मूल्य मान्यताप्रति प्रतिबद्धता। • सबै लिङ्ग, वर्ग, समुदाय र क्षेत्रका जनतालाई राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक लगायत सबै प्रकारका न्याय उपलब्ध गराउने। • नेपाल वर्गीय जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक धार्मिक लैङ्गिक र वर्णव्यवस्थान्य जातपात र छुवाछूत लगायतका सबै खाले विभेदमुक्त राज्य घोषणा गर्नुपर्ने। 	<ul style="list-style-type: none"> • प्रस्तावना : वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक र वर्ण व्यवस्थान्य जातपात र छुवाछूत लगायत सबै प्रकारका विभेदको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समनता र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक मान्यताको आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने। • राजनीतिक दल : विभिन्न स्तरका कार्यकारिणी समितिमा नेपालको विविधता भन्निने गरी समावेशी सहभागिताको व्यवस्था गर्ने। • नेपाली राजदूत र विशेष प्रतिनिधि : समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा नेपाली राजदूत र कुनै खास प्रयोजनको लागि विशेष प्रतिनिधि नियुक्त गर्ने। 	<ul style="list-style-type: none"> • लोकतन्त्र स्थापनाका लागि युवा वर्गले निवह गरेको महत्वपूर्ण भूमिकाको उच्च सम्मान गर्ने प्रस्तावनामा उल्लेख गर्नुपर्ने। • उल्लिखित व्यवस्थाले युवा वर्गलाई समेत स्पष्ट साथ समेट्नुपर्ने। • योग्यता निर्धारण गर्दा अनुभवलाई मात्र आधार नमान्नी नेतृत्व क्षमतालाई समेत आधार बनाईनुपर्ने। • राजनीतिक दलहरूको नेतृत्व तहमा युवाहरूको समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित हुनुपर्ने।
<p>२. मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति</p> <ul style="list-style-type: none"> • युवालाई सिर्जनाशील, सीपयुक्त, उद्यमी र निम्मेवार नागरिकको रूपमा विकसित हुने अवसर राज्यले प्रदान गर्नका लागि संविधानले युवाका चासोहरूलाई समुचित ढङ्गले संबोधन गर्न आवश्यक देखिन्छ। • राष्ट्रिय स्वाधीनता, न्याय र शान्ति स्थापनाका लागि युवा शक्तिको परिचालन, देशको समग्र क्षेत्रमा युवाको समानुपातिक सहभागिता, युवाहरू बीच अवसर र रोजगारीका समान अवसर, विदेशमा रहने युवाहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धनको व्यवस्था, राष्ट्रिय विकासमा युवाका ज्ञान, सीप र क्षमताको उपयोग तथा कैलानिक अन्वेषण र अनुसन्धानमा युवाहरूको प्रोत्साहन र प्रवर्द्धन जस्ता विषयहरूलाई समानता तथा समावेशीकरण एवं बेरोजगारहरूका लागि सामाजिक संरक्षण समेतका माध्यमबाट सामाजिक न्याय प्रदान गर्न आवश्यक छ। • नेपालका अन्तरिम संविधानपूर्वका संविधानहरूले युवाको बारेमा प्रत्यक्ष व्यवस्था नगरीएपनि विभिन्न सरकारी निकाय तथा गैर सरकारी संस्थाहरूबाट युवा वर्गको उत्थान र विकासका लागि विभिन्न नीति तर्जुमा एवं कार्यान्वयन भएको पाइन्छ। • नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीति अन्तर्गत धारा ३५(२०) ले राज्यका नीतिहरूमा युवा जनशक्तिलाई देश विकासमा परिचालन गर्न राज्यले विशेष नीति अवलम्ब गर्न व्यवस्था गरेको छ। 	<ul style="list-style-type: none"> • प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुने। • प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुने। प्रत्येक नागरिकलाई माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुने। • प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारी र रोजगारीको छोट्टाको हक हुने। • प्रत्येक बेरोजगार नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम भत्ता पाउने हक हुने। • प्रत्येक युवालाई सशक्तिकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी लगायतका क्षेत्रमा विशेष अवसर प्राप्त गर्नुको हक हुने। • विकासमा योगदानका लागि उपयुक्त अवसरको हक हुने। • राष्ट्रले चाहेका बखत अनिवार्य सेवा, श्रमको सम्मान, आमा, बाबु, बाल बालिका, जेठ नागरिक, महिला, अशक्त तथा असहाय, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा मानव समुदायप्रति आदर र सम्मान गर्ने कतव्य हुने। • कैलानिक अध्ययन अनुसन्धान एवं विज्ञान र प्रविधिको आविष्कार, उन्मथन र विकासमा लाग्ने अभिवृद्धि गर्ने तथा यस क्षेत्रका वैज्ञानिक, प्राविधिक, बौद्धिक र विशिष्ट प्रतिभाहरूको संरक्षण गर्ने। • युवाको सर्वाङ्गीण विकासमा आवश्यक लगानी गर्नुको हक हुने। • विकासमा युवा सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने। • युवा परिचालन र सहभागिताका लागि उपयुक्त, नीति तथा संरचनाको व्यवस्था गर्ने। • स्वस्थ, सक्षम र अनुशासित नागरिक तयार गर्न खेलकूद तथा खेलाडीमा योजनाबद्ध लगानी गर्ने। 	<p>मौलिक अधिकार</p> <ul style="list-style-type: none"> • प्रत्येक युवालाई राज्यको नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा सहभागी हुन पाउने हक हुनुपर्छ। • माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुनुपर्छ। • प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो सीप, क्षमता र दक्षता अनुसारको रोजगारीको हक हुनुपर्छ। • शिक्षा, पेशाको छोट्टा र स्रोत साधनको परिचालन र उपभोगमा सबैको समान अधिकार हुनुपर्छ। • प्रत्येक व्यक्तिलाई जवर्जस्ती सुरक्षा दस्तामा भर्ना, इन्द्रमा सलानता, रोग र भोक विरुद्धको अधिकार हुनुपर्छ। • राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व : • राष्ट्रको समग्र स्रोत साधन परिचालनमा युवा जनशक्तिलाई प्राथमिकता दिने। • मुलुकको राष्ट्रिय एकता, पुनर्निर्माण, सुरक्षा र विकासमा युवाहरूको सम्बन्धीको सम्बर्द्धन तथा प्रोत्साहन गर्ने नीति अख्तियार गर्ने। • युवालाई राज्यको सबै निकायमा समानुपातिक सहभागिता गराउने राज्यको नीति हुने। • राष्ट्रिय विकासमा युवा सहभागिता बृद्धि गर्ने। • युवा परिचालनको लागि युवा नीति निर्माण गरी राष्ट्रिय युवा परिषद् मार्फत त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन एवं सुपरीवेक्षणको व्यवस्था मिलाइने।

२.२. अल्पसंख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायको हक अधिकार संरक्षण समिति	
<ul style="list-style-type: none"> • मुलुकमा रहेका सबै प्रकारका अल्पसंख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायहरूको राज्यले संरक्षण र विकास गर्नुपर्ने । • समतामूलक सामाजिक न्यायमा आधारित समावेशी चरित्रको शासन व्यवस्था कायम गर्नुपर्ने । 	<ul style="list-style-type: none"> • तेस्रो लिङ्गी नागरिकलाई आफ्नो लैङ्गिक पहिचान सहित तेस्रो लिङ्गीको नागरिकता प्राप्त गर्ने हक हुनेछ । • प्रत्येक नागरिकलाई उच्च तहसम्मको निःशुल्क शिक्षा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ । • प्रत्येक युवालाई सशक्तिकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य रोजगारी लगायतका क्षेत्रमा विशेष अवसर प्राप्त गर्दै व्यक्तित्व विकासको हक हुने तथा राज्यको सर्वाङ्गीण विकासमा योगदानका लागि उपयुक्त अवसरको हक हुनेछ ।
२.४. व्यवस्थापिकीय अङ्गको स्वरूप निर्धारण समिति	
<ul style="list-style-type: none"> • संघीय व्यवस्थापिकाको माथिल्लो सदनको लागि उम्मेदवार हुन ३५ वर्ष पूरा गरेको हुनुपर्ने । • तल्लो सदन र इकाई व्यवस्थापिकामा सदस्य हुन २५ वर्ष पूरा गरेको हुनुपर्ने । 	<ul style="list-style-type: none"> • १८ वर्ष उमेर पूरा भएको नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम कुनै एक निर्वाचन क्षेत्रमा मतदान गर्ने अधिकार हुने । • प्रतिनिधि सभाका सदस्यको लागि हुने निर्वाचनमा मतदान गर्ने अधिकार पाएको व्यक्तिलाई धारा ५ र अन्य प्रचलित कानूनको अधीनमा रही कुनै पनि निर्वाचन क्षेत्रबाट उम्मेदवार हुन पाउने । • संसदको सदस्य हुन प्रतिनिधि सभाको लागि २५ वर्ष र राष्ट्रिय सभाको लागि ३५ वर्ष उमेर पूरा भएको हुनु पर्ने । • अठार वर्ष उमेर पूरा भएको प्रदेशको क्षेत्रभित्र बसोबास गर्ने नेपाली नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम कुनै एक निर्वाचन क्षेत्रमा मतदान गर्ने अधिकार हुने । • प्रदेश सभाको सदस्य हुनको लागि २५ वर्ष उमेर पूरा भएको हुनु पर्ने ।

<p>२.५. राज्यको शासकीय स्वस्य निर्धारण समिति (यसमा एउटै समितिबाट पनि कतिपय विषयमा फरक फरक ३ वटा प्रतिवेदन प्रस्तुत भएको थियो)</p>	
<p>१८ मत प्राप्त प्रतिवेदन :</p> <ul style="list-style-type: none"> राष्ट्रपतिको निर्वाचनमा उम्मेदवार हुन कम्तीमा पनि ३५ वर्ष उमेर पूरा भई बंशजको नाताले नेपाली नागरिक हुनु पर्ने । <p>१६ मत प्राप्त प्रतिवेदन :</p> <ul style="list-style-type: none"> संघीय व्यवस्थापिकाको सदस्य हुन योग्य ३५ वर्ष उमेर पूरा भएको नेपाली नागरिक राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति पदको उम्मेदवारका लागि योग्य मानिने । <p>३ मत प्राप्त प्रतिवेदन :</p> <ul style="list-style-type: none"> ३५ वर्ष उमेर पूरा गरेको व्यवस्थापिकाको तल्लो सदनको सदस्य राष्ट्रपति पदको निर्वाचनमा उम्मेदवार हुनको लागि योग्य मानिने । <p>प्रदेश प्रमुख सम्बन्धमा</p> <ul style="list-style-type: none"> ३५ वर्ष उमेर पूरा भई प्रादेशिक व्यवस्थापिकाको सदस्य हुन योग्य बंशजको नाताले नेपाली नागरिक प्रदेश प्रमुखको रूपमा नियुक्तिका लागि योग्य मानिने । 	<p>१८ मत प्राप्त प्रतिवेदन :</p> <ul style="list-style-type: none"> ३५ वर्ष उमेर पूरा भएको कुनै पनि व्यक्ति राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपति पदको लागि उम्मेदवार बन्न सक्ने । <p>१६ मत प्राप्त प्रतिवेदन :</p> <ul style="list-style-type: none"> राष्ट्रपति हुनको लागि कम्तीमा पैंतीस वर्ष उमेर पूरा भएका कुनै पनि व्यक्ति योग्य हुने । <p>प्रादेशिक कार्यकारिणी</p> <ul style="list-style-type: none"> ३५ वर्ष उमेर पूरा भएको व्यक्ति प्रदेशप्रमुखको पदमा नियुक्त हुनसक्ने ।
<p>२.७. संवैधानिक निकायको संरचना निर्धारण समिति</p> <ul style="list-style-type: none"> सरकारको काम कारवाहीलाई थप प्रभावकारी तथा उत्तरदायि बनाउनका लागि संविधानमा नै निश्चित संवैधानिक निकायहरूको व्यवस्था गरिने । 	<ul style="list-style-type: none"> मानव अधिकार आयोग वाहेक सबै आयोगमा उमेरको हद ४० - ६५ वर्ष रहने । मानव अधिकार आयोगमा उमेरको हदको सम्बन्धमा न्युनतम् ४० वर्ष भएपनि अधिकतम् हद कायम नभएको ।
	<ul style="list-style-type: none"> संवैधानिक हुनको लागि कायम गरिनुप मस्यौदा खण उमेर सम्बन्धी अधिकार आ- लागू हुनुपर्ने ।

<p>२.८. प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजश्व बाँडफाँड समिति</p>	<ul style="list-style-type: none"> • प्राकृतिक स्रोत साधनहरूको सही परिचालन गरी दीगो विकासका लागि युवाहरूको परिचालन गर्नुपर्ने । • प्राकृतिक स्रोत साधनहरूको सही परिचालन गरी रोजगारका अवसरहरूको सृजना गर्नुपर्ने । स्रोत साधनको परिचालनको आधार राष्ट्रिय स्वार्थका र रोजगारीका अवसर सृजना गर्ने कुरामा आधारित हुनुपर्ने । • शिक्षामा दिइने अनुदान प्रभावकारी एवं पारदर्शी हुनुपर्ने । • युवाहरूलाई व्यावसायिक तथा रोजगारसुलभ सीप तथा दक्षताको विकास गरी रोजगारको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने । • रोजगारको सुनिश्चितता, योग्यता अनुसारको काम र काम अनुसारको ज्याला प्रदान गर्ने तथा रोजगारको व्यवस्था नभएसम्म बेरोजगारको भत्ताको व्यवस्था गर्ने राज्यको नीति हुनुपर्ने । • युवालाई कृषि तालिम तथा स्वरोजगारको व्यवस्था गर्नुपर्ने । • देशभित्रै अल्ट्रास्ट्रिय स्तरको वैज्ञानिक क्षमताको विकास गरी आत्मनिर्भरताको विकास गर्ने राज्यको नीति हुनुपर्ने । 	<ul style="list-style-type: none"> • आर्थिक समृद्धि, समन्याय र सञ्चालित विकासका लागि प्राकृतिक स्रोतको दीगो व्यवस्थापन र उपयोग । • प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुने । • श्रमिकको पेशागत अधिकार तथा न्युनतम ज्याला सुनिश्चित गर्ने । • उद्योगधन्दा, व्यापार, नियात प्रवर्द्धन आदिका लागि लगानीको वातावरण बृद्धि गरी रोजगारी एवं आय आर्जनका अवसरहरूको व्यापक बृद्धि गर्ने । 	<ul style="list-style-type: none"> • प्राकृतिक स्रोत साधनको परिचालन र उपभोगमा स्थानीय युवाहरूको प्राथमिक अग्रधिकार कायम रहनुपर्ने ।
<p>२.१०. राष्ट्रिय हितको संरक्षण समिति</p>	<ul style="list-style-type: none"> • १८ वर्ष उमेर पुगेका ३५ वर्ष ननाघेका हरेक सक्षम नेपाली नागरिकलाई पहिलोपटक नौ महिना र त्यसपछि प्रत्येक २ वर्षमा एक महिनाको पुनर्ताजगीको अनिवार्य सैनिक तालिम र सेवा गर्नुपर्ने र त्यस्तो सेवा गर्न अतिच्छूक धार्मिक आस्था तथा अन्य विश्वासका आधारमा पुरुष तथा महिलाहरूलाई अन्य वैकल्पिक सेवा गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने । • राज्यले माओवादी जनमूर्ति सेनालाई राजनीतिक एवं सम्बद्ध पक्षको सहमतिमा लडाकुहरूको रोजाई तथा गुणस्तरका आधारमा सुरक्षाका विभिन्न निकायमा समायोजन तथा समाजमा पुनर्स्थापना गरी यो मानव स्रोतलाई राष्ट्रिय सुरक्षा र विकासमा परिचालन गर्ने उपयुक्त । 	<ul style="list-style-type: none"> • देशको रक्षाको लागि सरकारले आवश्यक परेको समयमा १८ वर्ष उमेर पुगेका नागरिकलाई सैनिक तालिमको लागि आब्हान गर्न सक्नेछ र सो बमोजिम तालिममा भाग लिई राष्ट्रलाई सेवा प्रदान गर्नु प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य हुनेछ । • राज्यले देशमा उपलब्ध जनशक्तिलाई राष्ट्रिय हित प्रवर्द्धनका लागि अधिकतम उपयोग गर्ने र प्रत्येक नागरिकले आफूमा रहेको सीप, ज्ञान र धारणा राष्ट्र हितका लागि समर्पण गर्न पाउने वातावरण सिर्जना गर्ने नीति लिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> • देशको विकासमा युवा जनशक्तिलाई परिचालन गर्न राज्यले विशेष नीति अवलम्बन गर्ने र युवा शक्तिलाई राष्ट्रिय हितका कार्यहरूमा परिचालन गर्ने नीति अख्तियार गर्ने । • अनिवार्य सैनिक सेवाको विकल्पमा राष्ट्रवाद सहित नागरिक सुरक्षा सम्बन्धी अवधारणा राम्रो हुने । • राष्ट्रिय हितको संरक्षण गर्न युवाहरूमा राष्ट्रवादको भावना जगाउनु पर्ने । • व्यवहारसुलभ एवं वैज्ञानिक शिक्षाका लागि योग्य एवं शिक्षित युवालाई सरकारको नीति/ कार्यक्रम माफत ग्रामीणक्षेत्रमा परिचालन गर्ने ।

६. राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व :

यसैगरी राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वका सम्बन्धमा देहायबमोजिम व्यवस्था गरेका छन् ।

१. राष्ट्रको समग्र स्रोत साधन परिचालनमा युवा जनशक्तिलाई प्राथमिकता दिइने छ ।
२. मुलुकको राष्ट्रिय एकता, पुनर्निर्माण, सुरक्षा र विकासमा युवाहरूको साभेदारीको सम्बर्द्धन तथा प्रोत्साहन गर्ने नीति अख्तियार गर्ने छ ।
३. युवाहरूलाई राज्यको सबै निकायमा समानुपातिक सहभागिता गराउने राज्यको नीति हुने छ ।
४. राष्ट्रिय विकासमा युवा सहभागीता अभिवृद्धि गर्दै परिवार तथा समाजसँग मिलेर युवाको सर्वाङ्गीण विकासमा लगानी गर्ने तथा उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरूको पूर्ण उपयोगको वातावरण सिर्जना गर्ने छ ।
५. युवा परिचालनको लागि युवा नीति निर्माण गरी राष्ट्रिय युवा परिषद् मार्फत त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन एवं सुपरीवेक्षणको व्यवस्था मिलाइने छ ।

७. नयाँ संविधानमा युवाका प्राथमिक सरोकारहरू

युवा अधिकारका सम्बन्धमा लोकतन्त्र प्राप्ति पूर्वका संविधानमा स्पष्ट उल्लेखसम्म हुन सकेको देखिँदैन । साथै राज्यका नीति, कानून एवं कार्यक्रमहरूले युवाका सरोकारका विषयमा प्राथमिकतासाथ उल्लेख हुन सकेको देखिँदैन । यद्यपि युवा मन्त्रालयको स्थापना, राष्ट्रिय योजना आयोगद्वारा संचालित राष्ट्रिय विकास स्वयंसेवक सेवा आयोजना, युवाहरूलाई बौद्धिक, सामाजिक, भावनात्मक विकास तथा नागरिक शिक्षामा जोड, युवा स्वरोजगार कार्यक्रम जस्ता युवा केन्द्रित केही कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको पाइन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीति अन्तर्गत धारा ३५ (२०) ले युवा जनशक्तिलाई देश विकासमा परिचालन गर्न राज्यले विशेष नीति अवलम्ब गर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै गैर सरकारी क्षेत्रबाट पनि युवाहरूमा चेतना अभिवृद्धि, सशक्तिकरण, दुर्व्यसन रोकथाम, पुनर्स्थापना, व्यवसायिक सीप विकास, युवा संस्था, युवा क्लब आदि मार्फत युवाहरूमा हौसला प्रदान गरिएको छ । तापनि ती सबै प्रयासहरू प्रभावकारी हुन सकेको देखिँदैन । नेपाल प्रहरीमा युवा महिला सहभागिता रहेको र पहिलो पटक सेनामा पनि महिलालाई प्रवेश दिइएको छ । तापनि अधिकार उपभोगमा उमेरको आधारमा वर्गीकरणलाई अवलम्बन गरिएको छ । जस्तो कुनै व्यक्तिले १६ वर्ष उमेर पुगेपछि नागरिक अधिकार प्राप्त गर्न योग्य मानिन्छ तथापि विभिन्न स्तरको राजनीतिक अधिकार (मतदान गर्न र उम्मेदवार बन्न) प्राप्तिका लागि १८, २१ र २५ वर्ष उमेर सीमा तोकिएको छ । यस्तो स्तरीकरण लगायत सबै प्रकारका विभेदहरूको अन्त्य गर्दै युवाहरूलाई आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र साँस्कृतिक जीवनमा अर्थपूर्ण सहभागिता र नेतृत्व विकासका माध्यमबाट राष्ट्रिय विकासको मूलप्रवाहमा समाहित गरी सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय विकास गर्नु जरुरी छ ।

समग्रमा राष्ट्र निर्माणमा युवाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएपनि सहभागिता र अवसरका दृष्टिले नेपालका युवाहरूको अवस्था सन्तोषप्रद देखिँदैन । युवाहरूको ज्ञान, सीप, अनुभव र सिर्जनशीलतालाई राष्ट्रिय विकासमा मूलप्रवाहिकरण गर्ने तर्फ राष्ट्रका नीति तथा कार्यक्रमहरू निर्देशित हुनु जरुरी छ । युवालाई सिर्जनशील, सीपयुक्त, उद्यमी र जिम्मेवार नागरिकका रूपमा विकसित हुने अवसर राज्यले प्रदान गर्नका लागि संविधानले युवाका चासोहरूलाई समुचित ढङ्गले सम्बोधन गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि राष्ट्रिय स्वाधीनता, न्याय र शान्ति

स्थापनाका लागि युवा शक्तिको परिचालन, देशको समग्र क्षेत्रमा युवाको समानुपातिक सहभागिता, युवाहरू बीच अवसर र रोजगारीका समान अवसर, विदेशमा रहने युवाहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धनको व्यवस्था, राष्ट्रिय विकासमा युवाका ज्ञान, सीप र क्षमताको उपयोग तथा वैज्ञानिक अन्वेषण र अनुसन्धानमा युवाहरूको प्रोत्साहन र प्रवर्द्धन जस्ता विषयहरूलाई समानता तथा समावेशीकरण एवं बेरोजगारहरूका लागि सामाजिक संरक्षण समेतका मध्यमबाट सामाजिक न्याय प्रदान गर्न आवश्यक देखिन्छ। यस आधारमा नयां संविधान निर्माणका सन्दर्भमा युवा अधिकारका सवालहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :-

- समग्र नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा युवाहरूको सार्थक सहभागिता,
- दलहरूको विधानमा दलको प्रत्येक कार्यकारिणी अङ्गमा युवाको सहभागिता
- आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र साँस्कृतिक जीवनमा सहभागिता,
- रोजगारी क्षमता र उद्यमशीलताको विकास,
- शैक्षिक तथा स्वास्थ्यस्तरमा सुधार र व्यक्तिगत तथा संस्थागत क्षमता विकास,
- पिछडिएका क्षेत्र, वर्ग र समुदायका युवाहरूलाई विशेष संरक्षण,
- युवाहरूबीच लैङ्गिक, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, साँस्कृतिक लगायतका विभेद र वर्गीय असन्तुलनको अन्त्य,
- विज्ञान तथा प्रविधि, अनुसन्धान र अन्वेषणमा युवा शक्तिलाई प्रोत्साहन,
- वौद्धिक युवा प्रतिभाको सदुपयोगका लागि राज्यको स्पष्ट नीतिगत प्रतिवद्धता,
- खेलकूद मार्फत शारीरिक तथा मानसिक विकासको अवसर,

समग्रमा युवाहरूको उत्थान तथा विकास, नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनमा प्रभावकारी सहभागिता, द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण रुपान्तरण गर्दै समुन्नत मुलुक निर्माणका लागि आगामी संविधानमा युवाहरूको मुद्दा तथा सरोकारलाई उच्च स्थान दिन आवश्यक देखिन्छ। यसको लागि नयां संविधानले युवा सरोकारसंग सम्बन्धित देहायका मुद्दाहरूमा सम्बोधन गर्न आवश्यक देखिन्छ :

- युवाहरूको समुचित उत्थान र विकासमा लागि शैक्षिक गुणस्तर विकास गरी शिक्षामा सबैको पहुँच स्थापित गर्ने। राज्यले युवाहरूको लागि व्यवहारिक हुनसक्ने शिक्षा, स्वास्थ्य र व्यावसायिक तालिमको सम्बर्द्धन गर्ने।
- मुलुकको राष्ट्रिय एकता, पुनर्निर्माण, सुरक्षा र विकासमा युवाहरूको साभेदारीको सम्बर्द्धन तथा प्रोत्साहन गर्ने।
- युवाशक्ति देशको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक रुपान्तरणका संवाहक भएकोले सार्वजनिक नीति निर्माण र कार्यान्वयनका सबै तहमा युवाको सार्थक सहभागिता सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छ।
- राजनीतिक दलको सबै स्तरको नेतृत्व तहमा युवाको समावेशी र समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्छ।
- युवाहरूलाई नेतृत्व विकासको माध्यमबाट राष्ट्रिय विकासको मूलधारमा नसमेटी सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय विकासको परिकल्पना पुरा नहुने भएकोले खेलकूद, नैतिक शिक्षा, वातावरण संरक्षण, देशको आर्थिक विकास लगायतका क्षेत्रमा युवाहरूको प्रवर्द्धन र प्रोत्साहन जरुरी छ।
- विज्ञान र प्रविधि तथा वैज्ञानिक अध्ययन, अनुसन्धान र अन्वेषणमा युवाहरूलाई प्रोत्साहित गर्दै युवाहरूको प्रतिभा पलायन र श्रमबजारको खोजीमा विदेशीने अवस्थालाई अन्त्य गर्नु आवश्यक देखिन्छ।
- रोजगारीका नयां क्षेत्रहरूको पहिचान, क्षमता विकास र उद्यमशीलताको विकास मार्फत सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय विकासको लागि प्राविधिक र व्यवसायिक शिक्षाको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न आवश्यक देखिन्छ।

व्यवहारिक अभ्यास: वादविवाद प्रतियोगिता

१. व्यवहारिक अभ्यासको लागि वदाविवाद प्रतियोगिता आयोजना गर्ने । वादविवाद प्रतियोगिताको विषयवस्तु “युवाहरु भविष्यको कर्णधार हुन् या वर्तमानको साभेदार” राख्ने ।
२. सहभागीहरुलाई विषयवस्तुको वारेमा स्पष्ट हुन निर्देशन दिने । सहभागीताको लागि सबै समुहलाई अवसर दिने । इच्छुक सहभागीहरु सबैलाई अवसर दिने । सहभागीहरुलाई विषयवस्तु सम्बन्धी आफ्नो भनाई तर्क सहित राख्न लगाउने । वादविवादमा दुवै पक्षका पक्षधरहरुलाई पालैपालो विचार राख्न लगाउने ।
३. कार्यक्रमको मुल्यांकन गर्नको लागि स्थानीय मानव अधिकारकर्मी/ नागरिक समाज/ शिक्षाविद्/ शिक्षक सम्मिलित ३ जनासम्मको मुल्यांकन समिति बनाउने । मुल्यांकन समितिमा सकेसम्म आयोजक संस्थाको तर्फबाट सहभागिता नजनाउने ।
४. समुह विजेता तथा उपविजेता घोषणा भएपनि सबै समुहलाई प्राप्त मुल्यांकनको आधारमा कुनै न कुनै पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।

ख) देहायको प्रश्नको वर्णनात्मक जवाफ दिनुहोस् ।

युवा भनेको कस्तो व्यक्तिलाई मानिन्छ? आगामी संविधानमा युवा सम्बन्धी के कस्ता विषयहरु समेट्न आवश्यक छ ? सविस्तार वर्णन गर्नुहोस् ।

ग) देहायका समस्याको सही समाधान लेख्नुहोस् ।

सुनखानी गाउँका युवाहरु मिलेर संविधानसभामा युवाहरुको मुद्दा विषयलाई लिएर छलफल चलिरहेको रहेछ । त्यहाँ विभिन्न राजनीतिक दलप्रति आस्था भएका युवाहरुको बीचमा मतैक्य हुन नसकी छलफल विना निष्कर्ष टुङ्गिन लाग्दा तपाईं त्यहाँ पुग्नु भयो । तपाईंले वहाँहरु समक्ष सहमतिको लागि आफ्नो विचार राख्ने अवसर पाउनु भयो भने के कसरी आफ्नो विचार राख्नुहुन्छ? सविस्तार उल्लेख गर्नुहोस् ।

द. छलफल